

İZMİR VE SERBEST CUMHURİYET FIRKASI

[12 Ağustos-17 Kasım 1930]

Dr. Eyüp Öz

Paris/Fransa, Sosyal Bilimler Yüksek Arařtırmalar Okulu (EHESS), Tarih ve Medeniyetler
Bölümü mezunu
eyupozum@hotmail.com

Öz

1930 yılı Türkiye için birkaç nedenle gerçek dönüm noktalarından biri olarak tanımlanabilir. Kemalist iktidarın radikal dini reformları ve ekonomik krizin toplumsal hoşnutsuzluğu derinleştirmesi, ülkeyi iki temel noktada değişime zorlamıştır: Ekonomide devletçilik ve çoğulcu bir siyasal sistem. Bizzat Mustafa Kemal'in emriyle kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, söz konusu iki temel yönelimin bir arada yürütülmesini öngören siyaset mühendisliği ürünü olarak, 12 Ağustos'ta tarih sahnesindeki yerini aldı. Ancak, Fethi Okyar'ın İzmir'de kutsal bir kurtarıcı gibi karşılanması, bütün öngörülerini alt-üst etmiştir. Cumhurbaşkanı anında tarafsızlığını bozarak, Halk Fırkası'na bağlılığını vurgulamak zorunda kalır ve Mustafa Kemal-Fethi Okyar rekabeti yerel seçimlere damgasını vurur. Her türlü hukuksuzluk ve devlet zorunun meşrulaştırıldığı seçimlerde muhalefet yine de başarılı sonuçlar alır. Serbest Fırka 17 Kasım'da aniden feshedilmesine rağmen, parti tabanı aylar boyunca varlığını sürdürecektir. Toplumsal muhalefetin sindirilmesi, sıra dışı mehdici bir isyana verilen orantısız cevaba rağmen mümkün olmamıştır. Manisa'dan başlayıp, 23 Aralık 1930'da Menemen'de sonlanan bu isyan seli, bir yedek subayın katledilmesiyle iktidarı derinden sarsmıştır. Olay sonrasında meydana kurulan darağaçları, muhalefet koalisyonunu parçalayan eşsiz bir « korku mühendisliğidir ». Böylece liberalizm kavramı sözlüklerde adeta şiddetle eşanlamlı hale gelir ve liberal muhalifler irtica korkusuyla susturulur.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik kriz, Serbest Cumhuriyet Fırkası, İzmir, muhalefet.

THE LIBERAL REPUBLICAN PARTY AND SMYRNA [AUGUST 12TH - NOVEMBER 17TH, 1930]

Abstract

For several reasons, the year 1930 can be defined as a genuine turning point for Turkey. The radical religious reforms under the Kemalist leadership and the growing social discontent due to the Economic Crisis forced the country to go through a transformation towards two essential directions: economic statism and pluralistic political system. Created on the personal order of Mustafa Kemal, the Liberal Republican Party took its place in the historical scene on August 12th, as a pure product of the political engineering which was envisaging the simultaneous implementing of this double orientation. Nevertheless, the welcome of Fethi Okyar at Smyrna as a redeemer overturned all expectations. Breaking with his impartiality, the President of the Republic had to reaffirm immediately his attachment to the Republican People's Party, at the same time, municipal elections were marked by the rivalry between Mustafa Kemal and Fethi Okyar. The opposition was successful during the elections, despite the legitimization of all injustices and state coercions. Though the Liberal Party was unexpectedly dissolved, its electorate continued to exist for several more months. The disproportionate response to a singular messianic uprising did not succeed in the suppressing of social protests. Born in Magnesia and ended in Menemen on December 23rd, 1930, this insurrectionary wave has shaken the power profoundly, with the murder of a sub-lieutenant. Gallows erected on public

places after the incident were part of a unique « fear engineering » that disintegrated the opposition coalition. The concept of liberalism thus became synonymous with violence and liberal opponents will be silenced by fear of religious reactionism.

Keywords: Economic Crisis, Liberal Republican Party, Smyrna, opposition.

Giriş

« 1930 Ağustos’unda Serbest Cumhuriyet Fırkası adıyla yeni bir siyasi teşekkül kuruldu. Bu fırka, programının birinci maddesinde yazılı olduğu üzere, Cumhuriyetçi, Milliyetçi ve Laik olmakla beraber, bilhassa devletçiliğe karşı liberalliği tutmak suretiyle, iktisadi sahada ve demiryolu inşaatı gibi nafıa ve imar siyaseti tatbikatında Halk Fırkası’ndan ayrılıyordu. Bununla beraber yeni fırka Gazi ve Halk Fırkası reisleri ve teşkilatı tarafından iyi karşılandı. Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın, Cumhuriyetçi ve Laik olduğunu ilanına rağmen, memlekette başkaldırıya takat bulamayarak, ötede beride sinmiş olan mürteci unsurlar Halk Fırkası’nı devirmeyi maksatlarının birinci kademesi sayarak meydana atıldılar; yeni fırkanın teşekkülü ve bir kısım münevverin ona girişini, inkılâp hayatında tefrika alameti sayarak, her yerde nifak tohumu saçmaya koyuldular. Halk Fırkası’nın kaldırdığı tarikatlar, şeyhleri ve dervişleriyle yeniden canlandılar. Yeni fırka siperi arkasında gizli irtica faaliyeti başladı. Bu faaliyetler Nakşibendî tarikatı mensuplarından Derviş Mehmet isminde bir katil serserinin, aynı tarikattan müritlerle Menemen kasabasını basması [23 Aralık 1930], zavallı genç zabıt Kubilay’ı evvela kurşunla yaralamak, sonra bıçakla boynundan kesmek suretiyle şehit etmesi, bu genç inkılâp çocuğunun başını yeşil bayrağın direği ucuna takarak, halkı isyana teşvik etmesi gibi ağır cinayet hareketlerine kadar vardı. İrtica anasının, yeni fırka teşebbüsünden istifadeye kalkışarak, dünyanın ve memleketin iktisadi buhranla çarpıştığı bir zamanda gaileler çıkarabilmeleri ihtimali, yeni fırkanın başında veya teşkilatında bulunan samimi Cumhuriyetçileri, Menemen hadisesinin gerçekleşmesinden evvel ciddi endişeye düşürmüştü. Bu endişeyledir ki Serbest Cumhuriyet Fırkası dört aylık yaşayıştan sonra, acıklı hadiseden üç hafta kadar evvel, 17 Teşrin Sani [Kasım] 1930’da kendi kendini feshetti » (Koçak, 2006: 50).

Lise öğrencileri için Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanan ders kitabının dördüncü cildindeki bu Serbest Cumhuriyet Fırkası [SCF] anlatımı, resmi görüşün omurgasını oluşturmuştur. Alternatif eserler ise ancak 1945’ten sonra okuyucuyla buluşmuştur. Aynı zamanda tek partili rejimin de sonu olan bu yıldan itibaren, SCF kurucularının bilinenleri altüst eden tanıklıkları, en azından resmi literatür tekeline kırmıştır. Bir sonraki aşamada, yerel ve ulusal basın koleksiyonlarını keşfeden araştırmacılar partinin yerel kadrolarına yönelecektir. Cem Emrence, yerel kadrolar üzerinden yürüttüğü analizlerle, literatüre yeni bir perspektif getirmiştir. Cemil Koçak’ın arşiv belgeleriyle işlenen kitabı, devlet/muhalefet ilişkisinin daha sağlıklı bir şekilde anlaşılması demektir. İhsan Sabri Balkaya ise, Fethi Okyar’ın kişisel arşivinden belgelerle, 1930 yerel seçimlerinin bilinmeyen boyutlarını ortaya koymuştur. Son yıllarda yayımlanan Serbest Fırka yerel idarecilerine ait hatıra türünden eserler bilgilerimizi daha çok

zenginleştirdi.⁷⁰ SCF'ye dair çalışmalar zaman içinde mikro ölçeğe doğru evrildiği görülüyor. Söz konusu eğilimi dikkate elinizdeki makale, muhalefetin toplumsal tabanına ilişkin bilgi eksikliğini, en azından İzmir örneğinde doldurmayı hedefliyor.

SCF'nin Mustafa Kemal'in inisiyatifiyle kurulduğu ittifak edilen bir gerçek, ama dönemin şartlarında kim böyle bir girişimde bulunmaya cesaret edebilirdi ki? Çünkü yeni bir siyasi oluşumun önünde hiçbir hukuki engel yoktu, ancak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın hazin sonu bu türden girişimler için engelleyici bir örnek teşkil etmiştir. SCF serüveni elbette birkaç boyutta ele alınması gerekir. Yukarıda belirtildiği gibi, son yıllarda SCF'ye ilişkin soruların kurumsaldan çok yerele yönelmesi, en azından olumlu bir gelişmedir. Ancak partinin toplumsal tabanı henüz merak edilen bir konu da değildir. SCF'ye ilgisi olan herkes, oluşumun İzmir'le birlikte neredeyse bir siyam ikizi olduğunu bilecektir. İzmir'in bir araştırma alanı olarak seçilmesinde bu birlikteliğin etkisi olmadığı söylenemez. Günümüz koşullarında bir siyasal hareketin toplumsal tabanı çeşitli yöntemler ve daha sağlam verilerle analiz edilebilir. Ancak, 1930 Türkiye'sinde yapılacak böyle bir araştırma için yeterli verilerin toplanması, çok daha büyük bir çabayı gerektiriyor.

Bu makalede Fethi Okyar'ın 4 Eylül 1930'da başlayan bir haftalık gezisinde bulunduğu toplumsal desteğin yerel dinamikleri ve yankıların bir kısmı üzerinde duruluyor. Gezinin perde arkasını görmek, aslında yarım asırlık bir pandora kutusunun açılması anlamına geliyor. Çünkü Osmanlı'nın son yıllarını ve evrensel gelişmeleri dışlayan bir yaklaşımla bu güçlü muhalefet açıklanamaz. Metin boyunca dikkatinizi çekecek bu türden geri dönüşler, aslında 1930 Türkiye'sinin hala ne kadar imparatorluk mirasının belirleyiciğinde yolunu bulmaya çalıştığını vurgulamayı amaçlıyor. Elinizdeki çalışma, akademik bir çalışmanın sonuçları ve iki ayı aşkın bir alan araştırmasının bilgilerine dayanmaktadır.⁷¹

1930: Türkiye'nin Baş Döndürücü Yılı

Her şey Fethi Okyar'ın 22 Temmuz 1930'da ki yıllık iznini geçirmek üzere Paris'ten dönüşüyle başlamıştır. 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin etkisiyle, Cumhuriyet Halk Fırkası [CHF] içinde oluşan, liberal/devletçi ayrışması ve toplumsal muhalefetin güçlenmesi iktidarı

⁷⁰ Bkz., (Temizer, 2014; Naskali, 2015).

⁷¹ 2006'da EHES'in [Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, Fransa] Tarih ve Medeniyetler bölümünde, *Menemen Olayı ve Türkiye'de Mehdiçilik* adlı yüksek lisans tezi ve 2014'te aynı okulda yapılan, *Ege Bölgesi ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, Büyük Bir Muhalif Mobilizasyonun Politik Tarihi, [12 Ağustos-17 Kasım 1930]* başlıklı doktora tezi.

keskin bir yol ayrımına getirmiştir. Böylece parti içi muhalefetin çekirdek dışına atılması için Fethi Okyar, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurmaya memur edilmiştir. Bununla birlikte, siyasal alanın restorasyonu ve Türkiye'nin Avrupa'da diktatörlük olarak nitelenen algısını değiştirme isteğinin önemini vurgulayan yaklaşımları da dışlamamak gerekir. Ayrıca, açılımın Ağrı İsyanı ve Osmanlı borçlarının ödenmesi ile ilgili bir yönü olduğu da muhakkak.

Yeni bir parti kurulacağına 9 Ağustos'ta basına yansımaları, Türkiye'nin gündemini altüst etmiştir: Böylece Ağrı İsyanı bağlantılı Türkiye-İran sınır güvenliği sorunu ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın Doğu'ya teftiş ziyareti, gündemin ikinci planına itilmekteydi. 12 Ağustos'ta resmen kurulan Serbest Fırka'ya çekilen telgraflar, aslında toplumsal desteğin ulaşacağı boyutun bir ipucuydu:

« Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın teşekkülü haberinin ilanı ile beraber çok taraflardan, halkımızın muhtelif sınıflarına mensup yüzlerce vatandaştan siyasi prensiplerimizin kabul edildiğine dair tebrik telgraf ve mektupları almaktayım. Fırkamızın teşekkül maksadının kişisellikten külliyen uzak ve sırf vatan ihtiyacı ve menfaati uğruna makul mücadelede bulunacağına kanaatle bize emniyet ve teveccüh ederek fikir birliği gösteren zevatın kâffesine ayrı ayrı teşekkürler olunur » (*Köroğlu Gazetesi*, 20 Ağustos 1930).

Okyar'ın bu beklenmedik ilgiyi uyarması, telgraflardaki dilin endişe verici olduğunu gösteriyor. Takrir-i Sükûn Kanunu'yla (1925) diz çöktürülen basın, yeni haberle birlikte anında ikiye bölünmüş ve birçok gazeteci *hürriyet fedaisi* olarak siyaset arenasında boy göstermiştir. Ancak bunlardan çoğu, nereye varacağı henüz kestirilemeyen bu ani değişimden endişelidir:

« Halk, söylemek, içini dökmek, senelerden beri duyduğunu, işittiğini yazmak derdiyle bu sıkıntıyı kaldıracak bir kuvvet bekliyordu, çok şükür ki bu el, yine bu vatanın en namuslu evlatları arasında ve yine memleketin selameti fikriyle meydana çıktı. Artık kanun dâhilinde olanı biteni söylemek ve yazdığından dolayı kanundan başka kuvvetler tarafından kahra uğramamak mümkündür inşallah » (*Köroğlu*, 13 Ağustos 1930).

Serbest Fırka'nın üç aylık serüveni incelendiğinde, 1908 Jön Türk İhtilali sonrası, Osmanlı toplumu ve sorunlarının yeniden gün yüzüne çıktığı izlenimi oluşur. Zaten adındaki *serbest* terimi, her ne kadar Mustafa Kemal'in çevresi tarafından önerilse de, Jön Türk sözlüğüne (*ilan-ı hürriyet*, *hürriyet kahramanları*, *hürriyet bayramı*, *irtica*, *mürteci*, *Ahrar Fırkası*, *İttihat ve Terakki Fırkası*, vs. gibi) aittir ve toplum tarafından da algılandığı gibi *hürriyeti* simgeler. Toplumun alabildiğine özgürleşme beklentisini cevaplayan bu siyasal oluşum, adeta bir *ilan-ı hürriyet* gibi gazete sayfalarında manşetlere yerleşir:

« Yeni fırka bize evvela hürriyet, sonra refah verecek, içimizi ve kesemizi sıkan bu iki dert, bir milleti yavaş yavaş söndüren siyasi hastalıklardı. Memleketin şarkında Kürt isyanı, İran meselesi gibi iki mühim dert varken, içerde para sıkıntısı, işsizlik gibi çok acı bir sıkıntı varken, yeni fırkanın ortaya çıkması halka ümit verdi. Can ve gönülden dileriz ki, yeni fırka dâhili işlerde eskisi gibi eş dost, hısım akraba kayırma politikası gütmesin » (Köroğlu, 18 Ağustos 1930).

Alaşehir’de Serbest Fırka tabanının geliştirdiği propaganda retorisi, *serbest* sözcüğünün *hürriyet* olarak algılandığına dair bir şüpheye yer bırakmıyor:

« Muhacirlere verilen bağ ve bahçelerden arazi vergisi alınmayacak, muhacirler hiç olmazsa on sene askere gitmeyecek, ameleye mesai saati tespit edilecek, yol vergisi yarıya indirilecek, Ziraat Bankası’nın sermayesi artırılacak, çiftçiye on sene müddetle kredi verilecek. Fethi Bey Gazi’yi aldattı, iktidara geçer geçmez Arap harflerini getirecek, fes giyilecek, Serbest Fırka demek, herkesin hareketlerinde serbest olması demektir » (BCA, CHP K, Katalog numarası: 490 01/34 143 2).

Jön Türklerin çocukları olan İttihatçı iktidar ve Halk Fırkası’nın basında aynı çizgi üzerinde eleştirilmesi, bir devamlılığı işaret etmesi bakımından ilginçtir:

« Yeni bir fırka çıktı, her kes gecedен gündüze çıkmış gibi aydınlandı, bu pek haklıdır. Birkaç yıl evvel Halk Fırkası da böyle başladıydı. Herkes aman şu fırkaya yazılalım diyordu. Siyasi fırka demek, bir millet içinde aynı fikirde olan insanların hükümet içinde hep beraber olmaları demektir. Son beş yıl içinde, acaba Halk Fırkası’nın her azası hükümetin her yaptığını beğeniyor muydu? Ne gezer. Beş altı yıl içinde halk fırkası yine halk nazarında çürüdü, ama hükümet bu gün Halk Fırkası hükümeti, böyle olmakla beraber halk dediğimiz milyonluk kalabalık bu fırkanın hükümetinden şikâyetçi. İspatı meydanda. Yeni fırka çıkınca herkes ona döndü. Halk fırkasını çürüten sebep ne? Vaktiyle İttihat ve Terakki ilk zamanlarında nasıldı, herkes bu kurtarıcı fırkaya aza olmak için koşuyordu; fırka işe başladı, bir takım kurnazlar karlı iş buldu. Cemiyetin namuslu adamları da bunlardan kuvvet alıyoruz zannıyla ses çıkaramadılar. Araya harpte girince iş değişti ve o kuvvetli fırka yürüdü gitti. Halk Fırkası da kuvvetliydi. İsmet Paşa’nın [...] başında olduğu bir hükümeti vardı. Fakat bir kere bu hükümetin yanlış bir iktisat politikası tutması milleti fakir düşürdü. Sonra ikinci, üçüncü, beşinci derecedeki fırka mensuplarının, mutemetlerin, azaların karlı işler peşinde koşup halkı sıkboğaz etmeleri, adeta hükümet içinde derebeylik etmeleri halkı usandırdı ve halk fırkası bunun için kıymetini kaybetti » (Köroğlu, 23 Ağustos 1930).

Nasıl ki Halk Fırkası İttihat ve Terakki’yle eşleştiriliyorsa, Serbest Fırka, herhalde Ahrar Fırkası çizgisindeki özgürlükleri simgelemektedir.⁷² Başarısındaki en büyük sınırlardan biri *serbest* sözcüğünün anlamsal füzyonlarıysa, diğeri Fethi Okyar/Mustafa Kemal arasındaki göstermelik mektuplaşmadır. Cumhurbaşkanı’nın bu destek belirtileri, toplumda siyasetin ürkütücü anlamını bir anda değiştirmiştir. Zira Şerif Mardin’in belirttiği gibi, « [...]

⁷² 14 Eylül 1908’de Jön Türk hareketinin liberal kanadı tarafından kuruldu. 31 Mart Vak’ası ardından kapatıldı.

siyaset sözcüğü Türkçe’de, *yönetim sanatı, bilgisi, siyasa* anlamına geliyor bugün; ama daha eski resmi dilde siyaset, devlet nedenleri yüzünden verilen ölüm kararı anlamına da geliyordu. 1968 ve 1969’da gerçekleştirilen bir araştırma, köylüler için, siyaset sözcüğünün taşıdığı anlamlardan birinin hala bu olduğunu ortaya koymuştur » (Mardin, 2009: 45).

Başbakan’dan memnun olmayan birçok Halk Fırkalı, Serbest Fırka’ya katılır. Kuruluşundan itibaren en hararetli konu olarak toplumu ikiye bölmesi bir tarafa, baş döndürücü sorular, yerel idareci ve iktidar yanlısı gazetecileri gittikçe agresifleştirir. İzmir’deki iktidar yanlısı *Anadolu Gazetesi* sahibi Haydar Rüştü’nün köşesi, bu kopuş sürecinin adeta bir günlüğü gibi:

« [...] Paris sefiri Ali Fethi Beyefendi’nin bu fırkayı ne maksatla ve ne suretle teşkil ettiği hakkında türlü türlü tefsirler, telkinler ve telakkiler hasıl olduğunu İzmir’e geldiğim anda anladım. Dün sabah saat 9’da Gülcemal’den [vapurundan] çıkarak matbaaya geldim. O saatten itibaren matbaanın telefonu çaldı; dün akşama kadar yazı odam pek çok arkadaşlarla doldu boşandı. Herkes merak içinde birçok şeyler soruyor ve benden malumat istiyordu. Suallerin devamlı, çok ve değişik olması nazarı dikkatimi celbetmekten hali kalmadı. Anladım ki, on gün evvel memlekette vücut bulan bu mühim ve siyasi vaziyet hakkında henüz hiçbir kimse vazih bir malumat elde edememiştir. [...] Herkesin merak ile anlamak istediği noktaları şöylece hulasa ediyorum: Serbest Cumhuriyet Fırkası tabii şerait içinde mi teşekkül etmiştir, yoksa fırkanın lideri olan Fethi Beyefendi böyle bir fırka teşkili vazifesi ile mi tavzih edilmiştir? Mebuslar yeni fırkaya kendi arzuları ile mi girmişler ve gireceklerdir, yoksa yeni fırkanın meclisteki azaları şu veya bu tarzda kendilerine gönderilmiş mebuslardan mı teşekkül edecek? Cumhuriyet Halk Fırkası’nın bu yeni fırkaya karşı bugün ve yarın alacağı vaziyet neden ibaret olacak? Bu suali soranlar düşündüklerini şöylece izah ediyorlar: Memleketi idare eden, [Cumhuriyet Halk Fırkası] çok sert ve inzibatçı liderler tarafından idare olunmaktadır. Fırkayı fiilen idare eden İsmet Paşa, itiraza, tenkide tahammül etmeyen bir devlet ve fırka adamı mıdır? Mecliste mebuslar konuşamıyorlar, kanunlar münakaşasız kabul ediliyor, hükümet ne arzu ederse meclis o tarzda hareket ediyor. Bu vaziyet meydanda dururken, yeni bir fırka nasıl tabii olarak teşekkül eder? Bir mebusun bile tenkidine tahammül etmeyen bir hükümet ve fırka reisi elbette ki karşısına bir fırkanın çıkmasına rıza göstermez. Olsa olsa [yeni fırka]: a) Türkiye tek fırka ile idare olunuyor, yolunda hariçte ve dahilde söylenip duran sözleri durdurmak maksadı ile hükümet tarafından ihdas edilmiş olabilir. b) Hükümetin bir başka zat tarafından teşkili düşünülmüş ve bu maksadı temin içinde en yüksek bir makamın işaret ve ilhamı ile bu yeni teşekkül vücut bulmuş olur » (*Anadolu Gazetesi*, 25 Ağustos 1930).

İki gün sonra, durum biraz daha netleşiyor ve sorular cevabını buluyor:

« Diyorlar ki: Hükümetin bir başka zat tarafından idare olunması düşünülmüş ve bu maksadı temin içinde yüksek bir makamın işaret ve ilhamıyla bu yeni fırka teşkil edilmiş olabilir. Bu düşüncüyü daha açık ifade edelim: Büyük Gazi, İsmet Paşa’yı iktidar mevkiinden uzaklaştırmak ve Fethi Beyefendi’yi onun yerine geçirmek istiyor. İsmet Paşa mevkiini bırakmak istemiyor. Bu vaziyet karşısında Fethi Beyefendi’ye yeni bir fırka teşkil etmesi emredilmiş olabilir. Bu mülahazaları teyit için daha birçok

sözler söylendiği gibi ezcümle şu mütalaalar da dermeyan ediliyor: Gazi Hazretleri'nin en yakınlarından bazılarının yeni fırkaya intisap etmiş olmaları da gösterir ki, müşarünileyh hazretleri bu fırkaya teveccühkardılar. Yoksa bu zevat kendiliklerinden böyle bir teşekküle giremezler. Bu mütalaalar İstanbul'da, İzmir'de hemen her yerde, her saat ve her ağızdan işitip durmaktayız. Bu düşüncelerin bu kadar revaç bulması, bu derecelere kadar hakikat rengi alması elbette calibi nazarı dikkat bir keyfiyettir ve muhakkaktır ki epeyce işlenmiş bir propagandanın eseridir. »

Haydar Rüştü gittikçe sert bir tutum takınıyor ve öfkesini artık gizleyemediği anlaşılıyor. İki fırka arasında tereddütte kalanların dışlanması sadece bir an meselesidir:

« Yeni fırka teşekkül edeli yirmi gün olduğu halde bazı zevatın hala tereddütler içinde püryan olduğu görülmektedir. Efkâr-ı umumiye ansızın doğan bir hadise-i siyasiye karşısında kaldığı için ilk günlerde haklı olarak bir tereddüt ve endişe havası içinde bocalamıştı. Fakat bu gün vaziyet anlaşılmış ve ortada tereddüdü icap ettirecek hiçbir sebep ve bahane kalmamıştır. Son günlerde fırkamızdan ayrılan mebuslar, bazı vatandaşlar, bazı gazeteler ve gazeteciler var. İstiyoruz ki kendilerini bizdenmiş gösteripte bir taraftan aleyhimizde bulunmak seciyesizliğini izhar eden veyahut bizden ayrılmasını muhik göstermek için bahaneler icadına yeltenen seciye düşkünleri de artık maskelerini aşağıya indirsin ve açıkça meydana çıksınlar. Bu zihniyette ve hüviyette olan insanların bir fırkada bulunmaları o fırka için bir zaaf olduğunu bilenlerden olduğumuz için, böylelerinin biran evvel içimizden çıkmalarından fevkalade memnun olacağımızı işte pek açık olarak ilan ediyoruz. Tereddüt devresi geçmiştir, gittiğimiz ve gideceğimiz yol bellidir. Karşı tarafın programı da neşredilmiş ve onların gidecekleri yollar da malumdur. İki cami arasında beynamaz vaziyetinde bir sağa, bir sola gidip gelen mütereddit efendiler artık nereye mal olacaklarsa olsunlar diyoruz. Bu kabil müteredditlerin biraz daha beklemeği kendilerince muvafık-ı siyaset ve basiret bularak vaziyetlerini bir müddet daha idame etmek isteyeceklerini de bilmiyor değiliz. Fakat şimdiden haber verelim ki: Artık sabırsızlık bizde tesirini göstermeğe başlamıştır. Böylelerini kulaklarından yakalayıp kapıdan dışarı fırlatmak kararını vermek bizim için güç bir iş de değildir. Efendiler! Ya oraya, ya buraya! » (*Anadolu*, 27 Ağustos 1930).

Kamuoyu bu sorulara yoğunlaşırken, 30 Ağustos'ta Başbakan İsmet Paşa Ankara-Sivas demiryolu hattının Sivas'a ulaşması nedeniyle katıldığı açılış törenindeki konuşmasında, Serbest Fırka'nın kuruluş nedenlerinden birini ilk defa gündeme getirmiştir. Böylece bir dönüm noktasının arifesine gelindiği, 'mutedil devletçilik' ilkesiyle ilan edilmiştir.⁷³ Hem Okyar, hem de ticari çevreler için gerçek sürpriz bu olmalıdır. Zira bu, özellikle İzmir'i, yani ekonominin kalbini endişelendir ve tepkiler gecikmez. İlan edilen ekonomide devletçilik, sadece devletin yönünü belirlemiyor, aynı zamanda bir hafta sonraki İzmir mitinginde, Okyar'ın konuşma içeriğini de çevreliyordu. Bunun da ötesinde, kurucu

⁷³ « 1930'a kadar, iktisadi liberalizm görüşünün ağır bastığı, usul-i himaye savunucularının zayıf kaldığı siyasal çatışma alanının esas ayrılma noktası, siyasi liberalizm ve siyasi otoriterizm taraftarları arasındadır. Korumacılık, Lozan Antlaşması'nın 1929 yılına kadar getirdiği kısıtların da ilave olmasının etkisiyle, yabancılara karşı koruma amacıyla ve dar bir çevre tarafından ifade edilir » (İnsel, 2005: 68).

mühendisliğin *serbest* sözcüğünü anlamsal olarak ekonomik alana hapsedtiğini de gösteriyordu. Serbest Fırka işte bu sözcüğün, hürriyet ile ekonomide serbesti arasında salınan anlam karışıklıkları arasında yolunu bulamayacaktır.

Gezi, ülkenin en büyük ihraç limanı ve ticari antrepolarından biri olan İzmir, dünya çapında incir üretimi ile öne çıkmış Aydın, bağıcılığın merkezi Manisa ve zeytinciliğin kalbi Balıkesir'i kapsıyordu. Benzer şekilde, Batı Anadolu demiryollarının iki temel aksı olan İzmir/Aydın ve İzmir/Kasaba hattı ve uzantıları üzerinde yer alan birçok gelişmiş kasaba seyahate dâhil edilmiştir (Emrence, 2006: 93).

3 Eylül'de başlayan yolculuğa, Halk Fırkası yerel kadrolarının engellemeleri damga vurmuştur. İzmir'de muhalefete karşı büyük bir tepki olduğunu belirten bir telgrafa karşılık, Mustafa Kemal Okyar'ı cesaretlendirse de, 4 Eylül sabahı güverteden rıhtımdaki on binleri izleyen lider, haklı olarak endişelenmiştir. Ahmet Ağaoğlu işte bu gergin anları günlüğüne şöyle not etmiştir:

« Uzaktan şehir gözükmeğe başladı. Dürbünlerle baktık. Bütün sahil halkla dolmuştur! Acaba Mahmut Esat Bey'in haberi doğru olmasın? Doğrusu ikimizde söylemeksizin içimizden endişeye düştük. Vapur yaklaşıyor, şehir tarafından yüzlerce kayık ayrılarak vapura doğru geliyor! Hayır mı, şer mi? Biz kafalarımızda bu suallerle meşgul iken, bize doğru gelen kayık kafilesinden muazzam bir 'hurra!', 'Yaşasın Gazi, yaşasın Fethi Bey!' nidaları yükseldi. Müsterih olduk. Şimdi emniyetle şehri seyrediyorduk. Kayıklarla gelenler vapura atladılar. Yüzlerce adam Fethi Bey'i o kadar sıkıştırdılar ki, rengi kaçmış Fethi Bey hemen bayılmak üzereydi. Bereket versin ki birkaç iri yarı arkadaş bunu anladılar ve dirsekleriyle dağıtarak Fethi Bey'i bir daire içine aldılar ve o suretle vapura bindirdiler. Rıhtım ile şose arasındaki otuz kırk metrelik mesafeyi geçmek için yarım saatten ziyade vakit sarf ettik. Her taraftan halk o kadar bir hızla, bir istekle Fethi Bey'e doğru hücum ediyor. Kimi alından öpüyor, kimi elbisesinden. Kimi selamlıyor, kimi Yaşasın! Diye bağırıyor. Nihayet bin bir zorlukla ikimiz bir otomobile yerleştik! Fakat şimdi otomobil yürüyemiyor... Hücum şimdi de onun etrafında yapılıyor. Otomobilin camları kırıldı. Üst kapağı çöktü. Fakat kimse aldırıyor. [...] İşte yüz bin başlı kalabalığın ne kadar korkunç bir varlık olduğunu, ben ilk kere burada gördüm. Onun muhabbeti de, husumeti de bir beladır » (Ağaoğlu, 1994: 57-58).

Muhalefet yanlısı *Hizmet Gazetesi*, karşılaşmanın İzmir tarihindeki önemini çarpıcı bir benzetmeyle vurgulamaktaydı:

« İzmir bugün 1908 senesinden beri yaşamadığı siyasi bir heyecan içindedir. SCF lideri Fethi Beyefendi'nin yeni fırkanın teşkilatını yapmak üzere buraya gelmesi, İsmet Paşa'nın nutkuna cevap vermenin kararlaştırılmış olması bu heyecanı doğurmuştur. Sabah olunca İzmir büyük bir güne girmiş gibi baştan aşağıya Fethi Bey'in geleceği velvelesi içindeydi. Vatandaşlar dükkânlarına mağazalarına bayrak çekmeye başladılar. Sokaklardan akan kalabalık, yavaş yavaş Birinci Kordon'a akmağa başladı. Bu kalabalık binnefs, bizzat halktı. İçinde memuru, esnafı, işçisi, münevveri, avukatı, muharriri hepsi vardı.

Vapurun geleceği saat asgari 9, hadd-i azami 11 olarak tespit edilmişti. Birinci Kordon'da sıkı bir polis tertibatı vardı. Adım başında bir polis görünüyordu. Yarım saat kadar geçti. 9.30 oldu. Polisler dün aldıkları emre imtisalen, şehrin her tarafında faaliyete geçtiler. Bu faaliyetler şundan ibaretti: Halkı korkutmak, bayrakları indirmek ve itiraz edenleri karakola sevk etmek » (4 Eylül 1930).

İzmirliiler tıpkı II. Meşrutiyet'teki gibi, bu *hürriyet bayramını* yoğun bir katılımıla adeta kutlamıştır. Sayı üzerinde bir ittifak olmasa da, herhalde elli bine yakın olmalıdır. Okyar öylesine birbirine düşmüş iki gurup buldu ki, miting için birkaç gün beklemesi gerekecekti (Silianoff, BCA BMGM K, Katalog no: 30 10/240 618 19). Bölünme sadece iki parti taraftarı arasında değildir. Zira Halk Fırkalı iki gurup arasındaki bıçaklı kavgalar, Haydar Rüştü'nün yazılarında okuduğumuz uyarılar sonrası gelinen aşamayı göstermektedir (Tabak, 1990: 152).

Yerel otorite temsilcileri Okyar'ı karşılamadıkları gibi, bu görkemli karşılamaya bir mitingle cevap vermek istemiştir. Sonuçta, paramiliter bir örgüt olan *Tayyare Cemiyeti* Başkanı Mehmet Şevki'nin önerisiyle, 5 eylül saat 16'da Bahri Baba Parkı'nda bir miting kararlaştırılmıştır. Organizasyon komitesi, aslında eşraf ve Halk Fırkası işbirliği ikilisinden oluşmaktaydı. Hatta miting kararı daha çok eşrafın zorlamasıyla alınmıştır. Bu aslında, Okyar'ın önerdiği değişikliğin bir çıkarlar ağına dokunduğunu gösterir.

Zira, kentte 1908 sonrası oluşmağa başlayan milliyetçi burjuvanın, hemen tarafını göstermeye karar verdiği anlaşılıyor. Okyar'ın da mitinge katılacağı ilan edilmiştir. Belirtilen alana gelen İzmirliiler, Okyar'ı kürsüde göremeyince gerginlik tırmanmıştır. Tartışma şiddetlenince miting komitesi, çareyi alanı terk etmekte bulur ama her şey yeni başlamıştır. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, bu arbede sırasında elini silahına atmak zorunda kalmış ve vali Kazım Paşa'yla birlikte Reşadiye Karakolu'na sığınmıştır. Miting komitesinin bir kısmı Halk Fırka'sı binasına sığınınca, öfkeli kitle buraya yönelmiştir. Tanıklıklara göre buranın balkonundan Mutemet Salih Bey, Hacı Uzun ve eşraftan Cevahircizade Sabri Bey'in hakaretleri, hatta demir çubuk ve silahlarla kalabalığa saldırımları sonucunda yaralanmalar olmuştur. Bir düzine eli silahlı eylemci, gazete binasına ateş açmıştır. İşte bunlardan birisi, taşra eşrafından, zeytin tüccarı Hüseyin Çömezzade'dir (*Büyük Torbalı Gazetesi*, 4 Şubat 2010) ve kazayla 14 yaşlarındaki Mustafa Necati adlı çocuğu yaralar. Kafasından isabet alan çocuk daha sonra ölür (*Son Posta Gazetesi*, 10 Eylül 1930). Yaralı oğlunu kucaklayan baba, Okyar'ın konakladığı İzmir Palas'a koşmuştur. Ağaoğlu, resepsiyon salonundaki etkileyici sahnenin görgü tanıklardan biridir:

« Bu arada hiçbir şeyden haberi olmayan bizler, otelde idik ve alt kattaki salonda birçoklarıyla görüşüyorduk. Birden bire otele büyük bir kalabalık hücum etti. Herkes heyecanlı ve kızgındı. Kimi

ağlıyor, kimi lanet ve nefret ediyor, kimi tehditler savuruyordu. Kalabalığın ortasından bir ihtiyar adamcağız, kucağında taşıdığı bir çocuğu birden bire Fethi Bey'in ayaklarına atarak: "İşte size bir kurban! Başkalarını da veririz! Yalnız sen bizi kurtar!" dedi ve ağlayarak Fethi Bey'in ellerine sarıldı. Manzara müthiş, tüyler ürpertici idi. Kanlara boyanmış körpe, mektepli bir çocuk Fethi Bey'in ayakları altında son nefesini veriyordu. Babası [İsmail Hakkı] da Fethi Bey'in ellerine sarılarak yakıcı bir lisanla, daha başka evladını da kurban vermeğe hazır olduğunu söylüyordu! 'Yalnız bizi kurtar! Kurtar bu zalim mutemetlerin ellerinden!' diye yalvarıyor. Herkes başını aşağı dikmiş ezici bir sıkıntı içinde ne yaptığını bilemiyor! Fethi Bey'in gözleri yaşarmış, bazıları hüngür hüngür ağlıyorlar » (Ağaoğlu, 1994: 63).

Kışkırtıcı yazılarıyla olayların büyümesine neden olan Haydar Rüştü, iktidar için endişe verici şu satırları kaleme almıştır:

« Yunanlıların linç yapmak için on sene evvel aradıkları ve fakat bu muhterem milletin sıyaneti ile bu emellerine muvaffak olamadıkları Haydar Rüştü parçalanmak için arandı. Ona Ali Kemal denmekten haya edilmedi. Onun mücadele-i milliyeye Antalya'da karışmış gazetesi olan *Anadolu*'nun matbaası yıkılmak ve yakılmak tehlikelerini saatlerce geçirdi. Bütün bunlar nihayet bir şahsa bir müesseseye yapıldığı için affedilebilir şeylerdir. Fakat affedilemeyecek, hatta yazarken, söylerken bile tüylerimizi ürpertecek şeyler de yapıldı. Bu memleketi yedi sene evvel bu günlerde kurtaranlar; 9 Eylül Bayramı'nı kutlamak için, İzmir sokaklarına dikilen zafer ve sürur taklarının altında hakaret gördü... Bir taraftan boş, bimana bir nutuk dinledik. Fakat öbür tarafta bazı ağızlardan memleket kurtarıcılarına 9 Eylül'den üç gün evvel savrulmuş küfürler işittik, sokakların kanla boyandığını gördük » (*Anadolu*, 9 Eylül 1930).

Böylece kent sokakları, adeta sonu bilinmeyen bir ihtilal provası tiyatrosu sahnesine dönüşmekteydi. Sokak adeta yönetime adeta el koymuş gibidir. Birkaç gün boyunca güvenlik güçleri idaresine giren kentte, Müstahkem Mevki Kumandanı Hüsnü Emir Paşa, biri diğerini izleyen grevlerde işçi işveren arasında arabulucu rolünü üstlenmekteydi.⁷⁴ Grevler, 6 Ağustos'un erken saatlerinde, Şerif Paşazade Remzi'nin beş işçisinin ücret artışı isteklerinin reddedilmesiyle başladı.⁷⁵ 14 tutuklu ve birkaç yaralıyla grev sonlandırılırsa da, liman inhisarı [tekeli] işçilerinin Okyar'ın Alsancak mitingine katılmalarının engellenmek istenmesi, başka bir amele grevini başlattı. Liman inhisarı yerel idarenin sorumluluğu altındaydı ve Serbest Fırka programında kaldırılacağı vaad edilmekteydi. Tutuklularla dolan hapisane isyanı,

⁷⁴ Liman şirketi, Okyar'ın karşılayan liman işçilerinin 9 saat mesai karşılığı, üç buçuk liraya yakın günlüklerini, önce iki buçuk liraya indirmiş, ardından da işten çıkarılacaklarını duyurmuştu. Bunun üzerine işçiler 6 Eylül, saat 9'da grev yaparak şirket önünde toplandılar. İçlerinden birkaçı komünist propaganda yaptıkları için tutuklandı. Grev, liman işlerini bloke etti. Anlaşma sağlanması üzerine işçiler işe başladı., (*Hizmet*, 7 Eylül 1930).

⁷⁵ Gazetelere yansıyan haberlere göre işçilerin istek mektubu şöyleydi: « Geçen sene 34 kuruşa işlediğimiz plakalara, bu sene 22 kuruş veriyorsunuz. Ondak başka, her gün birkaç kişiyi değiştiriyorsunuz. Kistelyevm [çalışılmayan günler için kesilen para] yapıyorsunuz. Halbuki, biz senede üç ay kazanır, on iki ay geçiniriz. Verdiğiniz 22 kuruş bize kafi gelmiyor. Geçen seneki gibi, 34 kuruş veremeyeceğinizi bizde takdir ediyoruz. Fakat, plakalara 26 kuruş vermenizi talep ediyoruz » (*Hizmet*, 7 Ağustos 1930).

bizzat Adalet Bakanı'nın müdahalesini gerektirdi. Ancak şiddet sadece İzmir'le sınırlı değildir. Kemalpaşa ilçesinin Armutlu köyü'nde, mitinge katılımları engellemek isteyen bir karakol komutanı silahı alındıktan sonra, sandalyeyle dövülmüştür (*Anadolu*, 24 Ekim 1930). Durum gerçekten ciddidir. *Köroğlu Gazetesi*'nin bir haberine göre, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Kuşadası'na giderken köylülerin tepkisinden çekinerek otomobilinin farlarını yakmayınca, bir kişiyi ezmiştir. Hafif bir yaralanmayla atlatılan bu kaza, aslında iktidarın Ege'de ne derecede tecrit edildiğini gösteriyor (*Köroğlu*, 13 Eylül 1930).

Fakat bu büyük seferberliğin iktidar cephesinde hoş karşılandığı söylenemez ve göstericiler sadece karın tokluğu peşinde koşan bir « çıkar topluluğu » olarak değerlendirilir:

« [...] halkın Fethi Bey'e gösterdiği temayül Fethi Bey'in programını benimsediği için değildir. Çünkü Fethi Bey, bu gün için bile Halk Fırkası programından esaslı bir surette ayrılan bir program meydana koymamıştır. Halkın sıkıntı içinde bulunan kısımları, gelen adamı ceplerini dolduracak ve onları iktisadi refaha eriştirecek bir mesih telakki etmiştir » (*Anadolu*, 21 Eylül 1930).

Olayların bilançosu, bir ölü, onlarca yaralı, bir milyon lirayı aşkın maddi zarar ve üç yüzden fazla tutuklama. Keçeciler Karakolu'nda yürütülen soruşturmada tutuklanan elliye yakın eylemcinin adını *Anadolu* ve *Hizmet* gazeteleri nüshalarından tespit edilebilir. Bunlar: İncirtepelili garson İngiliz Hakkı, Komünist Kerim, Garson Sabri, Aypark Gazinosu şef garsonu Rıza ve arkadaşları, (24 eylülde kefaletle tahliye edildiler) Ahmet Asım, doktor Bedri, Seyit Ahmet, Garson Nuri, Yahudi Mehmet, Fotoğrafçı Kemal (Olayları fotoğraflarken tutuklandı), Niyazi, Selanikli Hüseyin, Şefik oğlu Hüseyin, incir amelesini greve zorlayan Boksör Selami, Kocakafa Ahmet, Şen Gazino sahibi Hakkı, işçi Ahmet, avukat katibi Şevki, Alaiyeli Ahmet Hamdi, Kadri Mahmut, İhtiyat Zabiti (muvazzaf yedek subay) İsmail Hakkı, Fadıl, emekli pilot Necati, Antalyalı Sait Ahmet, Tütüncü Mehmet, Şah İsmail, yemiş çarşısında katip Seyit Ahmet, Çorbacı Tataroğlu, Yıldırım Şevki, Bekçi Mustafa (Mitinge katıldığı için Çolakkapı Karakolu'ndaki işine son verilmiştir), İstanbul'dan mitinge katılmak için gelen Mehmet adlı bir komünist, İkiçeşmelik'ten sandıkçı Abdullah oğlu Şevket, Çorakkapılı Kürt Mustafa, Mahmut, Mehmet oğlu Ahmet, Halit oğlu Şeref, Bekir oğlu Ahmet, İdris oğlu Nuri, Süleyman oğlu Muhittin, Selami, Ahmet oğlu Maksut, Ali Hayri, Mehmet Hüseyin, Ali oğlu Remzi, Ahmet oğlu Mustafa, muakkip Şefik, seyyar tesviyeci Recep, Kadir, Ispartalı Necati ve zeytin tüccarı Dağkızılcacı Hüseyin Çömezzade ve iki arkadaşı.

Listenin detayları, şiddetin toplumsal cepheleri ve Okyar'ı karşılayan on binleri besleyen toplumsal katmanların ipuçlarını veriyor. Çocuk, genç, yaşlı, zengin ve fakiri

birleştiren bir çizgide, taşra eşrafından, köylüsüne, gayrimüslim, çeşitli mezhepler, orta kademeli memur, küçük burjuva ve lakaplardan anlaşıldığı üzere göçmenler, çeşitli ırklardan Müslümanlara uzanan geniş bir yelpazede, neredeyse bütün toplumsal katmanları kapsayan bir katılım söz konusu. İhtilal tutkusu içindeki komünistler ve gazino çalışanlarının son derece aktif olduğu eylemler, aynı zamanda 4 Eylül seferberliğinin girişimcileri ve aracılara dair ipuçları veriyor.

7 Eylül sabahı İzmirli miting için yeniden sokaklardaydı. Yoğun güvenlik kordonu altında, İkiçeşmelik, Eşrefpaşa, Kestelli, Kasaplar, Balcılar, Arasta istikametinden Basmahane'ye kadar uzanan yoksul mahallelerden yoğunlukla, ama elbette İzmir'in tamamı ve taşradan gelenler, yüz elli araçla ücretsiz olarak stadyuma taşınmıştır. Bütün engellemelere rağmen, taşradan yoğun bir katılım vardır. Liman amelesi, yönetici engelini erken mesai yapma çözümüyle aşarak mitinge gitmiştir. İzmir Palas'tan Alsancak'a uzanan insan seli, saatler öncesinden stadyumu doldurmuştur. Bir yerel gazete miting günü izlenimlerini şöyle aktarıyor:

« Alanda toplanan zümre zabit, memur, tüccar, esnaf, işçi avukat, doktorlar, Amerikalılar, İtalyanlar ve bilhassa Fransızlar, tribünlerde şık elbiseleriyle salon kadınları, işçi elbiseleriyle tütün, incir ve üzümde çalışan kadınlar ve ev kadınları vardı. Nutuk nedeniyle çarşılar kapanmıştı. Manifaturacılar, ufak büyük esnaf mağazalarını kapatmışlardı. Çarşılarda büyük bir sessizlik hüküm sürüyordu. Tribünler, localar, koşu pistleri, futbol sahası, hatta gol büstlerin üzerleri bile halkla dolmuştu. Stadyumda ine atacak yer kalmamıştı. Nutka geç yetişenler, stadyum duvarlarına, etraftaki büyük mağazaların çatılarına, hatta ağaçlara tırmanmışlardı » (*Hizmet*, 8 Eylül 1930).

Okyar, vizyonunu açıkladığı nutkunun bir anında, fesin geri getirileceğine dair dedikodulara cevap vermek isteyince, dinleyiciler cümlelerin sonunu beklemeden, şapkalarını yere atıp çiğnemiştir. Nutuk, alkışlar arasında sona ererken, halkın coşkusu rıhtım boyunca yapılan eğlenceler, yöresel oyunlar ve zeybeklerle *hürriyet bayramı* kutlamalarına dönüştürülmekteydi. Şehrin her katmanından oluşan kalabalığın bu ortak tepkisi derin anlamlar taşıyor. Zira iflas etmiş bir tüccar, mübadil ya da bir köylü için şapka, biri diğerinden tamamen farklı bir gerçeği simgelemekte. Mustafa Kemal, kalabalıkların şapka krizi ve Halk Fırkası burjuvasının baskısı altında, « Cumhurbaşkanı olarak devleti, ebedi başkan olarak da Cumhuriyet Halk Fırkası'nı koruma (İnsel, 2005: 70) » refleksini ön plana çıkarmaya karar vermiştir:

« Ben Cumhuriyet Halk Fırkası'nın umumi reisiyim. Bu teşekküle tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmek için hiçbir sebep ve gereklilik yoktur ve olamaz. İzmir'de bir gazete idarehanesine ve Cumhuriyet Halk Fırkası merkezine, her ne sebep ve şekilde olursa olsun gerçekleştirilmiş saldırılardan ve hükümet ricaline

ve otoritesine karşı bazı idraksizler tarafından yapılan çirkin saldırılardan çok etkilenmiş olduğumu tahmin etmek güç değildir. Bu üzüntümü akan kanlar ve zayı olan hayat şiddetlendirmiştir. Bu gibi saldırganlar ve tahrikçiler Cumhuriyet kanunlarının takiplerinden kendilerini kurtaramazlar » (*Anadolu Gazetesi*, 11 Eylül 1930).

Bu gelişmelerin ardından Okyar, Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak, olup biteni anlatma ihtiyacı duyar ama durum gerçekten ciddidir. Cumhurbaşkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Özalp'i olayları incelemek üzere görevlendirir. İncelemenin sonuçları, siyasi elitler arasındaki anlaşmazlığın boyutlarını ortaya koymakta:

« Bu hadiseler olurken ben Balıkesir'deydim. İsmet Paşa telefon etti. Gazi konuşmak istiyor dedi. Atatürk meseleyi anlattıktan sonra: 'Vali başka yazıyor, kumandan başka türlü yazıyor, Mahmut Esat başka türlü yazıyor, Halk Fırkası başka türlü yazıyor. Sen oraya git, hakikati anla ve derhal bana bildir.' İzmir'e geldiğimde Gazi'ye değişik rapor veren zevatı topladım. Hepsinin raporunu ortaya çıkarttırdım ve yüzleştirdim. Raporlarda hepsi birbiri aleyhine laflar etmişlerdi. Vali, Fethi Bey için 'etrafına bir sürü çapulcu toplamış' diyor, Fethi Bey ise Mahmut Esat'ın sarhoş olduğunu belirtiyordu. Raporlardaki bu ifadelerin çıkması üzerine, tabii büyük bir münakaşaya tutuştular. Onları yatıştırıp, iddialarındaki mübalağaları tespit edip ve bir zabıt tutup Gazi'ye yolladım » (Tabak, 1990: 107-108).

Ve basın yeniden susturulmuştur. 14 Eylül'de Zeynel Besim'le birlikte yarım düzine gazeteci tutuklanmıştır. Bu gazeteciler için kaleme alınan bir veda mektubu, taşra aydınınının iktidardan ne kadar uzaklaştığını göstermektedir:

« Dünya hiç görmüş müdür ki, tarih hiç kaydetmiş midir ki vicdanlara, mefkureye bağ vurulsun, kafalara, hür ve samimi hislere kelepçe vurulsun! İşte bu da böyledir. Ortada bir hakikat vardır ki oda memlekette yeni bir sabahın başladığıdır. Kalemelerimizi karanlık ufuklara gerilen perdeye uzattık, didik didik, lime lime bu perdeyi indirerek, memlekete yeni bir ışık getirmek istiyoruz. Senelerden beri yarasalar gibi, gece kuşları gibi karanlıklarda kalmıştık. Sabah geç kalıyordu. Sabah aydınlıkları yüzümüze vurmuyordu. İçimizi doldurmuyordu. Nihayet harekete geldik [geçtik]. 'Hareket' diyorum, kelimenin kuvvetini dinleyiniz. Millet harekete gelmiştir. Biz fedai diye ortaya atıldık ve ilk kurban olarak sizi verdik » (*Hizmet*, 14 Eylül 1930).

Şiddet olgusu, ötesinde ve berisinde duran gerçeklerle birlikte ele alınması gerekiyor. Gelecek başlık altında şiddeti ve toplumsal muhalefeti besleyen çeşitli olguların sadece birkaçı tartışılıyor.

Toplumsal Destek ve Şiddet Olaylarının Analizi

Burada tarihsel gelişim süreci, iç ve dış göçler, çok kültürlü yapı, uzun savaş yılları, devlet zoru, radikal reformlar, etnik milliyetçilik, ekonomik yapı, doğal felaketler, kentin karakteristik özellikleri gibi başlıklardan her biri mikro ölçekli bir analiz tablosunun temel

öğeleri olarak değerlendirildi. Ancak, kenti oluşturan toplumsal katman ve dinamiklerden her biri, ancak kendi özneliği içinde ele alındığında araştırmacıyı doğru değerlendirmelere götürebilir. Bu noktada belki 1930 İzmir'i'nin genel bir tablosunu çizmekte ve temel bir soruya cevap aramakta yarar var.

9 Eylül 1930'da, yani işgalden kurtuluşun sekizinci yıl dönümünde, İzmirliiler neden *hürriyet* için yeniden sokaklara döküldü? Cevap gerçekten karmaşık bir geçmişi işaret ediyor. Bir kent düşünelim: İmparatorluğun yıkılışının oluşturduğu travmayı, bir işgal derinleştirmiş. On binlerce kişiyi etkileyen ve ekonomisini yerle bir eden büyük yangının külleri hala sıcaklığını koruyor. Büyük bir göçle ekonomik becerilerini yitirmiş. On binlerce göçmen iskân sorunuyla boğuşmakta. Büyük doğal felaketlerin ağır bedellerine merkezi iktidar neredeyse kayıtsız kalmış. Göçmenlere çeşitli nedenlerle dışlanıyorken, gayrimüslimler potansiyel bir iç düşman olarak görülmekte. Hayat pahalılığı yüzde birkaç binlere varan artışları kaydetmiş. Belediye ekonomik elitlerin baskısı altında ezilmiş ve yedi yılda neredeyse yedi kez başkan değiştirerek yerel basının başlıca polemik malzemesine dönüşmüş. Altyapı hizmetleri kentin bir bölümüne neredeyse hiç uğramamış.

Yoksul fakir arası uçurum endişe verici boyutlara ulaşmış. Temel gıda fiyatları alabildiğine yükselmiş ve belediye ekmek fiyatlarını dahi kontrol edemiyor. Salgın hastalıklar kol geziyor. Halka tepeden bakan yerel idarecilerin içe kapanıklığı sessizce sorgulanıyor. Sağlık hizmetlerinden yararlanmak el yakıyor. Adalet sistemi güçlünden yana. Özellikle gençlerden oluşan işsizler ordusu, her akşam evlerine eli boş dönüyor. Çalışanlar ağır şartlar altında ezilirken, alın terleri düşük ücretlerle sömürülüyor. Memurlar ve tüccarlar ağır vergi yükü altında eziliyor. Buraya kadar çizilen tablo yeterince olumsuz, ama henüz her şey bitmemiştir. Nihayet bardağı taşıran son damla 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'dır. Yılların biriktirdiği ağır yük, artık tahammül sınırlarını aşar ve toplumsal çöküş hızlanır. Pahalılık sembolüne dönüşen ekmek, yoksulun sofrasında her gün birkaç lokma daha azalmış ve SCF'nin kuruluş günlerinde fiyat artışı neredeyse tavan yapmıştır.

İzmir'in XVII. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren girdiği büyüme dönemi, büyük bir ekonomik, toplumsal ve fiziksel değişimle belirginleşti. Şehrin bu karmaşık büyüme serüvenine dair birçok şey yazılabilir. Fakat konunun kapsamı araştırmanın sınırlarını bir hayli aşmakta. Kısaca özetlemek gerekirse, bu genişleme sürecinde kentin toplumsal bir çeşitlik kazandığını özellikle belirtmek gerekir. Ancak 1908 Jön-Türk İhtilali'ni izleyen yıllarda, özellikle 1913'ten sonra bu demografi aşındırılmaya yüz tutmuştur. Fakat 1922'deki

büyük yangın toplumsal zenginliği neredeyse yok etmiştir. Kozmopolit İzmir, farklı cemaatlerin kutsal sınırlara saygı çerçevesinde sürdürdüğü kent yaşamı ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda, meslek loncaları, pazar ve eğlence yerleri gibi ortak yaşam alanlarını, alt kimliklerin üstüne çıkarak paylaşabilmekteydi. 1930'a geldiğimizde kent ekonomisinde hala gayrimüslim sermayesi hâkimdir ama nüfus olarak oranları % 13'lere gerilemiştir.

Birkaç yüzyıllık bir parantez içine giren ve henüz tamamlanmamış bir süreç olan bu kozmopolit yapı, elbette kolektif hafızada silinmez kodlar bırakmıştır. Bu noktada eskilere uzanan iki karakteristik özellik, ya da gelenekten söz etmek gerekir: Muhalif kimlik, yani geleneksel iktidar karşıtlığı ve efelik olgusu. Muhalif kimliğin, Antik Çağ'dan Cumhuriyet'e uzanan bir tarihsel çizgi üzerinde geliştiği söylenebilir. Fakat sosyal eşkıyalık olarak adlandırılabilen efeliğin doğuşu daha yeni bir olgudur. Kazım Nami Duru 1913'te bir subay olarak bu köklü olgunun tarihsel izlerini sürüyor:

« Ege mıntıkasında bir araştırma ve öğrenme gezisi yaptım. Ödemiş'te iken gece hükümet konağı önündeki meydanda, ora halkı ile bir konuşmada bulundum. Sözlerimi bitirdikten sonra, kaymakam beni odasına aldı. Şundan bundan konuşurken bana dedi ki: '*Bilir misiniz, Kazım Nami, burada bize, yani hükümet adamlarına ve memurlara « ormanlı », jandarmalara « karabacak » derler ve bizden kaçarlar.*' Zaten Türkçülük ülküsünü yaymağa çalışır olduğu için, kaymakamın bu sözünü, halkın milliyetçiliği ile hükümetin kozmopolitliği arasındaki tezatla tefsir ettim. Öteden beri, Aydın havalisindeki dağlarda efelerle yapılan çarpışmaları işitirdim. Bu efeler, gerçekten asayiş bozuyorlar. Bunlar diyordum o vakit, eski Aydınogullarının, Saruhanogullarının Osmanlı saltanatına karşı olan ananevi düşmanlıklarını devam ettiriyorlar » (*Gediz Dergisi*, 43: 1).

Kolektif hafıza ve efelik geleneğinin tarihsel derinliği ne olursa olsun, elbette şiddet olayları kendiliğinden başlamamıştır. Kolektif bilinci harekete geçiren, yerel idareciler ve güvenlik güçlerinin baskıcı tutumuydu. Bununda ötesinde İzmir'deki başkaldırışı anlamak için kentin İttihatçı iktidarla başlayan politik siciline bakmak gerekiyor. İzmir'in 1908'deki *hürriyet* heyecanı, Balkanlar'daki sürekli yenilgilerle yavaş yavaş yerini hayal kırıklığı ve ümitsizliğe bırakırken, başarısızlıklar boykot kampanyalarıyla örtülmeye çalışılmıştır. Birkaç devleti hedef alan bu kampanyalar, İzmirliyi politize eden yeni bir süreci başlatmıştır. Kentin bu boykot kampanyalarıyla kazandığı, ortak hedef etrafında mobilize olma yeteneği, 1930'da kendini güçlü bir şekilde göstermiştir.

Politizasyon sürecinin önemli bir dönüm noktası daha vardır: Balkan Savaşları'nın İzmir'in coğrafi konumuna getirdiği değişiklik. İzmir bir sınır şehrine dönüşmesinden sonra, demografik yapısı nedeniyle itttihatçılara her zaman Selanik'i hatırlatmıştır. Zira bu nedenle İzmir'in demografik eşdeğeri gibi, aniden elden çıkmaması için bütün imkânların seferber

edildi. Fakat ticari üstünlüğü Türklere devretmek ve demografik yapıyı Müslümanlar lehine değiştirmek, uzun erimli bir stratejiyi gerektirmekteydi. Ancak ittihatçı politikalar, kendini sadece İzmir'in demografik değişiminde göstermez. Milliyetçi bir söylem bu değişimin bıraktığı en önemli miraslardan biridir. Bu söylem çok kısa bir süre sonra kentin kimliğinde belirginleşmiştir.

Temel ekonomik aktivitesi olan ticaretle yaşayan ve özellikle uluslararası dinamiklere bağımlı ve duyarlı bir liman şehrinde, ekonomik krizin bilançosu gerçekten çok ağır olmuştur. Kriz altında ezilen en büyük kitle olan Ege köylüleri bütün engellemelere rağmen Okyar'ı karşılamaya geldikleri gibi, şiddet olaylarına da karıştılar. 1927 Dünya Tarım Buhranı ve ağır iklimsel koşullardan etkilenen köylülerin SCF'yi desteklemekten başka çaresi yok gibiydi. *Ahenk Gazetesi*, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan aylar önce, Ege köylüsünün durumunu şöyle haberleştirmiştir:

« Köylülerimizin yahut rençberlerimizin bir kısmı, boğaz tokluğuna her türlü mahrumiyetlere maruz çalışır bir haldedir. Borç altında, borç için çalışır, borç için yaşar vaziyette bir adamın umumi üretim kuvveti arasındaki mevkii ne olur. İstihsalata vasıta olan şeyleri borçla tedarik et, hayati diğer ihtiyaçlar için borçlan, bütün sene çalış, çabala, sonra vasıl olduğun netice, borcunun yarsını bile ödemeye kâfi gelmesin » (*Ahenk Gazetesi*, 4 Nisan 1929).

Köylünün devlet dairelerinde aşağılanması gazetelere yansdığı kadarıyla sıklıkla karşılaşılan bir durumdu:

« Bazı memurlar; Cumhuriyetimizin prensiplerinden olan, halka hürmet ve suhulet noktasını unutmakta, ashab-ı mesalihe ve bilhassa daima muhtac-ı tenvir olan köylüye karşı, hoş gitmeyecek muamelelerde bulunmaktadır » (*Ahenk*, 7 Mart 1929).

Yerel basının 1929 Dünya Ekonomik Krizi öncesine tarihlenen koleksiyonları, gerçekten de İzmir'de bir pahalılık krizi olduğunu gösteriyor. Zira *Ahenk Gazetesi*'nin haberine göre Türkiye'nin en pahalı şehri İzmir'dir:

« Tutulan istatistiklerin açıkça gösterdiği gibi, Türkiye'nin en pahalı yeri İzmir'dir. İstanbul'da yüz lira ile rahatça geçinen dört beş nüfuslu bir aile İzmir'e geldiğinde apışıp kalıyor. Kirasına ve ekmek parasına yetmeyen yüz lira ile karınlarını bile doyuramıyorlar. Bunun için İstanbul'un yüz lirasını İzmir'in yüz elli lirasına tercih eden çoktur. Türkiye'nin her yerinden ziyade şehrimize münhasır olan bu pahalılığın başlıca sebebi harpten ve işgalden etkilenmesidir. Hayat pahalılığıyla hangi dairenin ve kimin mücadele ettiğini yahut edeceğini henüz görmüş ve anlamış değiliz. Belediye ekmeğin fiyatını bile kontrol edemiyor » (*Ahenk Gazetesi*, 26 Mayıs 1929).

1929 krizi köylerden daha çok kentler için büyük bir sarsıntı kaynağıdır. Birkaç örnek vermek gerekirse; 1923 İzmir ili istatistiklerinde, İzmir ili genelinde 10 ve merkez

yerleşmede bir intihar vakası not edilirken, bu rakam 1930 ve 1932 arasında 107'ye yükselmiştir (Göksu, 2003: 228). Çarpıcı bir örnek olarak, İzmir'i sarsan bir intihar olayı, bize ekonomik krizin oluşum sürecine dair ipuçları vermekte. 30 Mart 1930 tarihli *Hizmet Gazetesi*, yerel eşraftan Moralızade Apti Bey'i intihara götüren süreci şöyle anlatmıştır:

« İzmir'in maruf tüccarlarından Moralızade Apti Bey intihar etmiştir. Moralızade Ahmet Bey'le kardeş çocukları olan Apti Bey merhum, bütün muhitte namusuyla, iffet ve istikametiyle, işlerinin düzgünlüğü ile tanındığı için bu intihar vakası çok teessürü mucip olmuş ve cuma gününden beri günün hadisesi olarak dillerde dolaşıp gitmiştir. Tamamıyla şuurlu bir vaziyette ve ne yaptığını bilerek intihar eden Apti Bey, bize bu hareketiyle vaziyetin fecaatine işaret etmiş oldu. Ümit ve temenni ederiz ki, sırf ecnebi bankaların hasmane hareketleri yüzünden tehaddüs eden bu elemli cinayet sonuncu olsun. Apti Bey'in Isparta'da tanınmış bir tüccarda 14 bin, Burdur ve havalisinde bir o kadar daha. İş yaptığı zevatta bir o kadar daha alacağı olduğu gibi, elinde de külliyetli afyonu vardı. Dikkat buyurulsun ki afyon yüzünden sıkışan Apti Bey tatlı canına gene afyonla kıymıştır. Bu kadar alacaklı bir adamı tazyik ederek intihara kadar sürüklemek cinayet olmaz da ne olur? Apti Bey'in İzmir ve Karşıyaka'daki üç evini satsalar gene 15 hin lira ederdi. Kaldı ki malı vardır; alacağı vardır ve vermeğe mecbur olduğu para yalnız üç bin liradır. İkinci sınıf bir tüccarın üç bin lira için intihara mecbur oluşu hayırlı bir alamet sayılamaz. Apti Bey Çivici Hamamı civarında Heftani Sokağı'nda mukimdir. Karşıyaka'da Galip Bey Sokağı'nda kiralık iki evi vardır. Kendisi tüccardır. Girit Hanı'ndaki yazıhanesinde afyon, zahire ve saire ticaretiyle iştiğal eder. Apti Bey'in Fransız Bankası'na 2700 lira borcu vardır. Bu borcuna mukabil bankaya okkası 46 lira iken borcunu kapatan ve hatta fazla kalan elindeki afyonu yatırmıştır. Afyon fiyatları son günlerde müşterisizlik yüzünden düşmüş,⁷⁶ banka aradaki fiyat farkının yatırılmasını istemiştir. Bu talep karşısında sıkışan Apti Bey, derhal alacaklarını toplamak üzere Isparta, Burdur ve havalisine uzun bir seyahat yapmış ve fakat buhran sebebiyle en güvendiği yerlerden dahi beş para alamamıştır. Apti Bey'in Isparta'da çok namuslu bir tüccarda 14 bin lirası vardır. Fakat bu tüccar da elindeki malı satamamak ve alacağını alamamak yüzünden Apti Bey'e para verememiş ve ilk fırsatta göndereceğini söylemiştir. Apti Bey Isparta ve Burdur'dan böyle meyus dönünce buradaki alacaklarını almak istemiş ve bunda da muvaffak olamamıştır. Buhran malumdur. Kimse borç veremiyor. »

Ancak, yoksul katmanların bunalımı çok daha önce başlamış bir süreçtir. 1914 ve 1930 yılları arasında, temel tüketim ürünlerindeki fiyat artışı çok çarpıcıdır. İzmir Ticaret Odası'nın; anne-baba, biri bir buçuk, diğeri yedi, üçüncüsü on beş yaşlarında üç çocuklu ve orta halli bir aileyi örnek olarak hazırladığı, [Şubat] 1930 hayat pahalılığı cetveli, geçinme parametrelerindeki büyük değişimi ortaya koymakta. Aynı aile 1914'te bir ayda 963 kuruş 50 santimle geçinirken, 1930'da 158 lira 2 kuruşa geçinmektedir. Bu artışın birçok nedeni vardır. Emel Göksu'nun da belirttiği gibi, kentsel hizmetlerin özel şirketler aracılığıyla görülmesi ve

⁷⁶ Fiyat düşüşleri emlak piyasasında etkili olmuştu. Örneğin, kriz öncesinde Cihan Palas Oteli'ne 85 000 lira değer biçilmesine karşılık, yapılan açık artırmada verilen değer 15 000 liranın üzerine çıkmamıştı., (Göksu, 2003: 104).

şirketlerin kar rasyonelleri gereği, hizmetin ekonomik olduğu yörelere yapılması ve pahalı satılması, kentsel yaşamın pahasını arttırmıştı. Mezbaha rüsumunun neden olduğu et pahalılığını, bütün deniz ve kara ulaşım ve sigorta tarifelerini, yükleme ve boşaltma tarifelerini, kordon rüsumunu, oktrua resmini bunların arasında sayabiliriz. Demiryolları, vapur idaresi, limanda yükleme/boşaltma faaliyetlerini koordine eden Tahmil ve Tahliye Şirketi ve Kordon Şirketi'nin yanı sıra, sigorta kumpanyaları da devletin daimi kontrolü altında olmasına karşın, tarifelerin indirimi yolunda herhangi bir girişimde bulunulmaması yaşamı pahalılaştıran etkenlerdi (Göksu, 2003: 31).

İzmir'de hayat pahalılığını artıran bir diğer etken ise, belediyenin kaynak yaratmak amacıyla koyduğu vergilerdi. Örneğin, meclis kararı ile Halkapınar ve Bostanlı bataklıklarının kurutulması için halktan 25'şer kuruş olarak, 5 taksitte 125 kuruş alınması öngörülüyordu. 15 yaşından küçükler, 60 yaşından büyük olanlar ve kadınlar bu mükellefiyetten hariç tutulmuşlardı. Gerek merkezi yönetimin vergi politikaları, gerekse yerel yönetimin kaynak sıkıntılarını aşmak için yüklediği mükellefiyetler, iş ve üretim alanları daralan kent ve kır insanının gelir düzeyi ve yaşam koşulları üzerinde olumsuz etki yapıyor⁷⁷ ve toplumda yoksullaştırmayı yaygınlaştıran bir unsur olması nedeniyle eleştiriliyordu. (Göksu, 2003: 31).

Anadolu Gazetesi yazarlarından birinin kent gündeminin neden Serbest Fırka olduğunu gösteren tanıklığı, vergiler, hayat pahalılığı ve yoksulluğun boyutlarını belgeliyor; gündelik hayatın yakıcı sorunları, bir göçmen olduğu anlaşılan bu bakkal ve kasap örneğinde, Okyar'ın gerçek bir kurtarıcı olarak hasretle beklendiğini gösteriyor:

« Geçen gün pirinç alacaktım, bakkala sordum: Pirinç nasıl, iyi mi? Bakkal sualimin ilk kelimesini duymadı, derhal cevap verdi:

- İyidir beyim, yamandır beyim, gelmiştir Paris'ten, olacaktır başvekil.
- Kim başvekil oluyor, pirinçler mi?
- Yok be beyim, bizim Fethi Bey.

Zavallı bakkal işini bırakmış, Fethi Bey'in siyasi mukadderatıyla meşgul. Kasaba uğradım kasap [...] hemen ağzını açıp söyledi:

- Beyim bu memlekette her şey mahvoldu. Ne insanlar yiyecek yemek, ne hayvanlar karnını doyuracak ot buluyor. Vergiler müthiş. Mezbahane bizi soyuyor. Belediye hergün ceza diye ensemize yapıyor. Bu halde biz ne yapabiliriz? » (*Anadolu*, 22 Eylül 1930)

İzmir belediyesinin aldığı vergiler karşılığında sunduğu hizmetler her zaman polemik konusu olmuştur. Gerek hizmetin adaletsiz dağılımı, gerek temizlik ve hijyen konusunda

⁷⁷ « 1930'da kentte görece olarak iyi yaşam koşullarına sahip ve sosyal statüsünün ortalamasının üzerinde bir düzeyde olduğu memur aileleri bir ayda ortalama 70 lira kazanıyor ve bu kazancın 1/3'ünü devlete vergi olarak geri ödüyorlardı. Kent nüfusunun % 10'u düzeyinde olan memur ailelerin dışında, kentin çoğunluğunu oluşturan 'öteki' halk kesimleri ise nüfusunun % 80'i idi ve belirtilen yaşam düzeyini bile tutturamıyorlardı. Bu durumda belirli bir refah seviyesine ait olan zümrenin, kent nüfusunun geri kalan % 10'unu oluşturan tüccar, sanayici, işadami ve esnaflar olduğunu görüyoruz » (Göksu, 2003: 37).

sürekli eleştirilen belediye başkanları, bir diğer hoşnutsuzluk nedenidir. Salgın hastalıkların en büyük nedeni olan sokakların pisliği, haklı olarak sert bir şekilde eleştirilmiştir:

« Yeryüzünde İzmir gibi güzel ve güzelleşmeye istidatlı şehirler ne kadar azsa, İzmir kadar bakımsız, İzmir kadar bedbaht şehirler de o kadar azdır. Belediye, hummalı bir maliyetle gürül gürül çalışan şu şehrin içinde; köşe minderinde çubuğunu çeken, kötürüm bir ihtiyara benzer. Medeniyetin bütün keşfiyatından bihaberdir. Türkiye'nin bu en şirin ve en zengin şehrinde sokaklar, kışın bir çamur deryası, yazın bir mezbahanadır. Haddiniz varsa öğleye yakın yahut öğleden bir saat sonra hükümet meydanından geçiniz, derhal genziniz tıkanır, aksırmağa tıksırmağa başlarsınız. En durgun ve güzel havada bile bu meydan, kasırgalarla alt üst olan bir dağ başı gibidir. Her taraftan sütun sütun yükselen toz, bir haydut çetesi gibi karşınıza dikilir. Haddiniz varsa geçin! Kordon'da böyle, Göztepe'de böyle. Belediye su denilen temizleyici vasitanın farkında değildir » (*Ahenk*, 6 Ekim 1929).

İzmir, doğal bir geçiş noktası olarak ilk göç dalgasına, 1774'te Osmanlı-Rus Savaşı yenilgisiyle tanıklık etti. İkinci Müslüman göç dalgası 1854 Kırım Savaşı, üçüncüye 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'na tarihlenir. 1912-1913 Balkan Savaşları dördüncü dalga Müslüman göçmenlerin İzmir'e yerleşmesine yol açar. Son göç dalgası 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesinin ardından gelir. Böylece İzmir'in Müslüman nüfusu adım adım oluşur. Etnik çeşitlilik olarak, Türk, Boşnak, Arnavut, Tatar ve çok az sayıda Arap ve Kürt'tür (Smyrnelis, 2009: 63-64).⁷⁸ 1930'a gelinceye kadar on binlerce göçmenin yerleştirildiği İzmir, yeni bir demografik görünüme bürünür. Demografik benzerliği nedeniyle, Selanik'ten gelen son göçmenlerin iskân edildiği şehir, buna rağmen sürekli uyum problemleriyle boğuşmak zorunda kalır.

Göçmenler yerliler tarafından ilk başta « vatan hainliği » ile suçlanmıştır. Savaşmadan vatanlarını terk etmek onları bu keskin kategoriye sokma nedeniydi. Yemekleri, gelenekleri, giyim kuşamları, değişik şiveleri ve dilleriyle yerlilerden ayrılan bu göçmenler en büyük hoşgörüyü, eğitilmiş kesim ve tarikat mensuplarından görmekteydi.

Okyar'ın da ilgisini çeken ve devasa karşılaşmada kalabalığın makul bir çoğunluğunu oluşturan gençlerin en büyük problemi işsizliktir.⁷⁹ İşsizliğin ortaya çıkardığı toplumsal sorunlara çeşitlidir. Bunlar en başta adi suçlar ve dilencilik olarak kendini göstermekte.⁸⁰

⁷⁸ Christoph Neumann ve Işık Tandoğan'ın Fikret Yılmaz ile söyleşisinden.

⁷⁹ 1927 nüfus sayımına göre İzmir'de, 20 yaş altı nüfusun genel nüfusa oranı % 45 civarındaydı.

⁸⁰ Dilenciler çoğalıyor: « Bir müddetten beri ortalığı istila etmiş olan dilenci sürüsü, bugünlerde herkesi izaç edecek derecede faaliyetini ziyadeleştirmiştir. Dilencilik çok ayıp bir hareket olduğunu idrak etmek ve bundan vaz geçmek lazım geldiği defaatle yazıldığı, gerek zabıtaca ve gerek belediyece dilenciler hakkında tedbirler alındığı halde dilencilik bir nevi sanat ittihaz edenler bundan vaz geçememekte, sapa sağlam bir halde kahvehanelerde, çarşılarda her tarafta el avuç açarak para istemektedirler. Dikkat edilecek olursa, dilenciler içinde iş görebilecek vaziyette olanlar pek çoktur. Bunların ekserisi taşradan gelenler olup, bu gibilere birer iş

Kuraklık nedeniyle toprağını terk eden köylü gençlerin çoğalttığı işsizler ordusunun nasıl azaltılacağı, kent gündemini sürekli meşgul eden konuların başındaydı. İmparatorluğun bu son çocukları ve Cumhuriyet'in ilk gençleri, kuşaklararası çatışmanın en baş döndürücü krizini göğüslemek zorundaydılar. Genç kızların genelde cinsel boyutlu sorunlar nedeniyle yoğun bir intihar eğilimiyle alarm vermelerinden sonra, genç erkeklerin de yıkılan eski ilişki kalıplarına ve yüzyıllar boyunca oluşmuş toplumsal kodların çöküşü nedeniyle benzer süreçlerden geçtikleri muhakkak. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki karmaşık süreçlerin doğurduğu bu intihar olgusu üzerine yapılacak bir araştırma, Serbest Fırkaya yönelen gençliğin krizini daha iyi anlayabilir, dolayısıyla desteğin nedenlerine ışık tutabilir.

Okyar'ı karşılayanlar arasında sayıları on binlerle ifade edilen kadınların varlığı, yeni ve ilginç bir gelişmedir. Kadının siyasal alanda ilk defa bu ölçüde görünürlüğüne daha önce hiç tanıklık edilmemiştir. Tanzimat ile birlikte, özellikle 1850'lerden sonra duyulmaya başlayan cılız kadın sesi, 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra sokağı kazandı. Ancak 1930'a gelinceye kadar, kadın hareketi elit ve orta sınıf kadınının öncülüğünde ve yardımlaşma düzeyinde örgütlenen bir karakter gösterir. 1930 yılını özgün kılansa, ilk defa kadının siyasal bir hedef için sokağa çıkmasıydı, ama sadece elit kadınların değil, köylü kadının büyük bir özgüvenle görünürleşmesiydi. Peki, bu değişim nasıl oldu? Kendi hem cinsleri içinde ötekileştirilip, küçümsenen yoksul kadın bu dönüşümü nasıl başardı?

Bu değişim için, ilk önce uzun savaş yıllarının kadını alabildiğine özgürleştirilmesi gerekecekti. İşgallerin geleneksel yapıları altüst etmesi, kadının değer yargılarını değiştirmiş ve özellikle genç kız intiharları kadını hiç olmadığı kadar gündeme taşımıştır. Bir başka nedense yine savaşların kayda değer biçimde azalttığı nüfusun doğurduğu iş gücü açığını, ancak kadınlar doldurabilirdi ve bu nedenle alabildiğine desteklendiler. Bir diğer nedense ekonomik krizin, aile reisi olan kadınları en az erkekler kadar etkilemesidir. Uzun savaş yıllarında erkeklerini kaybeden kadınların sırtındaki yük, erkeklerle kıyaslanmayacak kadar ağır olmalıydı. Çünkü banka kredisine karşılık toprağına haciz gelen kadın sayısı hiçte az değildir. İzmir'de uzun yıllar öncesine tarihlenen iş hayatına girişle belirginleşen Egeli kadının artık söyleyecek bir sözü olmalıydı. Böylece politik arenanın erkek egemenliğine itiraz edecek ve kamusal alanda daha geniş bir yer alacağına güçlü sinyali verecektir. Elbette bu aşamada araştırmacıya meydan okuyan bir soru daha cevap bekliyor. Yerel

bulduğu taktirde kendilerinin dilencilikten vaz geçme ihtimali kuvvetlidir. Binaenaleyh zabıta ile birlikte belediye bu meseleye ehemmiyet vererek dilencilerin azalmasına himmet etmelidirler. Aksi taktirde bu çirkin hareket günden güne çoğalacak ve her taraf dilencilerle dolacaktır » (*Ahenk*, 16 Mart 1929).

seçimlerde, kendine seçme ve seçilme hakkı tanıyan ve kadından yana olan iktidar, neden kadının gözünden düştü? Bir başka deyişle, neden kadınlar yoğunlukla Serbest Fırkaya yöneldi? Burada ilk olarak, daha fazla özgürlük ve Türkiye'nin yakıcı sorunlarının artık hiç olmadığı kadar kadını ilgilendirmesi cevabı akla geliyor.⁸¹

Muhalefete destek veren önemli bir aydın kesimi da gazetecilerdir. Bunlar arasında en tanınmış olanı şüphesiz *Hizmet Gazetesi* başyazarı Zeynel Besim'dir. Halk Fırkası'ndan istifasıyla başlayan polemikler, hapis cezasıyla sonuçlanır. İstifa metni taşra aydınının neden muhalefete yöneldiğinin ipuçları vermekte:

« Kanun haricine çıkararak halka tahakküm ve tagallüp eden mutemetlerin ve bir başlangıç olmak üzere Alaşehir mutemedinin işten uzaklaştırılması ve firkanın şu suretle ehemmiyetli bir tasaffi geçirerek, kaybettiği halk muhabbetini istirdat etmesi hususundaki teklifim reddedildi. Halkı ihmal ederek mütegalip adamları müdafaa bana göre çıkmaz yolların en çıkmazıdır. Bundan başka İsmet Paşa Hazretleri'nin nutuklarında inhisar bahsinin bir prensip halinde müdafaa edildiklerini gördüm. Ne mutemet saltanatı karşısında, ne de memlekete mazarratını her dakika gördüğüm inhisarlar bahsinde beraber çalışmamıza maalesef imkân kalmamıştır. Ben umdelerin ve fikirlerin adamıyım ve Gazi Hazretleri'nin bütün saffet ve samimiyetimle perveriyim. Tagallübe dayanan teşkilatın müdafii olamayacağım gibi, halka mazarratı aşikâr olan inhisarlara da dört seneden beri olduğu gibi taraftar olamam. Bu sebeplerle ve kemali teessürle firkadan istifa ediyorum. Umumi prensiplerde, fakat tatbikat sahasında değil, umde halinde neşredilen esas prensiplerde ihtilaf yoktur, ihtilaf tatbikatta ve teşkilattadır » (*Hizmet*, 2 Eylül 1930).

Belki de iktidarı şaşırtan gelişmelerden biri de taşra aydınının Halk Fırkası'ndan uzaklaşması olmuştur. Kemalist değerleri daha kolay benimsemesi gereken bu kesimin, geçen yedi yılda, başta özgürleşme ideali ve özellikle yerel yöneticilerin başıboş uygulamaları nedeniyle muhalifleştiği anlaşılıyor. Bunlardan önemli bir grubu oluşturan muallimlerin nerede durduğunu açıkça ifade etmek zor. Çünkü bir siyasi kuruluşa üye olmaları kanunen yasak. Bununla birlikte yasa dışına çıkanlar da yok değildir. Bunlardan biri, İstanbul *Üsküdar Kız Meslek Lisesi* öğretmeni olan Adile Hanım, neden muhalefeti desteklediği sorusuna şu cevabı vermiştir:

« Eski fırka sulh olduğunda bize, ahaliye refah vadetmişti. Bunun ve biz kadınların istediği birçok şeyin olmadığını gördüğümünden, önünde büyük nurlar gördüğüm yeni fırkaya girdim. Ben şimdi kadınlık için, erkeklerden ayrı bir tez görmüyorum. Bunun için Türk kadını, her Türk erkeğinin hakkına sahip olmalıdır » (*Akşam Gazetesi*, 21 Ağustos 1930).

⁸¹ Kadının dönüşümüyle ilgili analizleri, Zafer Toprak'ın (2014), Elif Mahir Metinsoy'un (2014) ve Fatma Kılıç Denman'ın (2009) değerli çalışmalarına borçluyum.

Görüldüğü gibi, Serbest Fırkayı desteklemenin, eğer tabiri caiz ise bin bir nedeni vardı. Burada daha çok muhalefete verilen yerel ölçekli etkenlerden seçilen bazı örnekler üzerinde duruldu. Ancak muhalefet dinamikleri bunlarla sınırlı değildir. Örneğin, demiryolu inşasının ağır yükü ve radikal dini politikalara duyulan tepki çok önemlidir.

Ege'nin Seçimi: Seçmen ve Aday Listelerinin İlanı

14 Nisan 1930'da yürürlüğe giren ve Fransız belediyeçilik modelini örnek alan yeni Belediye Kanunu; kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, yerel yönetimlerde merkeziyetçilik ve tek dereceli seçim gibi yeniliklerle belirginleşmekteydi. SCF'nin 1930 yerel seçimlerinden kısa süre önce kurulması, gerek teşkilatlanma, gerekse seçim faaliyetlerinin yürütülmesi bakımından bir dezavantaj olarak görülebilir mi? Muhalefet ve iktidar hangi propaganda yöntemlerini kullandılar? Partiler rakiplerini nelerle suçladılar? İktidar hangi baskı yöntemleri ve hilelere başvurdu? Muhalefet baskılara karşı ne tepki verdi? Seçim sonuçları toplumun gerçek eğilimlerini yansıtıyor mu?

SCF üzerine çalışanların, gerek belge yetersizliği, gerekse temel birkaç soru dışına çıkmaya isteksizlikleri nedeniyle, 1930 yerel seçimlerinde yaşanan baskılar göz ardı edilmiştir. Kaldı ki gerek yerel basın, gerekse ulusal basın böyle bir okumayı mümkün kılacak verileri bolca sunmakta. İhsan Sabri Balkaya'nın 2006'da yayımlanan çalışması, Fethi Okyar'ın özel arşivinden alınan belgelerle, 1930 yerel seçimlerinde nasıl bir arbede, panik ve baskının yaşandığını açıkça ortaya koyuyor. Araştırma aynı zamanda seçim öncesinde Okyar ve Başbakan arasında yürüyen rekabetin, seçim süreciyle birlikte, nasıl Okyar/Cumhurbaşkanı rekabetine dönüştüğünü de gösteriyor. Zira oy kullanmak isteyenler önce, seçim görevlilerinin şu sorusunu cevaplamalıydı: *Oyunuz Gazi'nin sandığına mı, Fethi'nin sandığına mı?*

Soru, Okyar'ın partisini neden aniden kapattığını da cevaplamaktadır. Zira İsmet Paşa ile başlanan muhalefet yolculuğunda rakip değişmiştir. Gelişme şüphesiz her iki taraf için de beklenmedik bir sonuçtur. Böylece SCF'nin varlık nedeni ortadan kalkmış oluyordu. Şimdi aktörlerin kurguladığı SCF paradigmasının nasıl çöktüğünü ve son tahlilde Mustafa Kemal'in ikinci partisinin nasıl kendi rakibi haline dönüştüğünü örnek olaylarla irdeleyelim.

Halk Fırkası, sonuçları kendi lehine çevirmeyi ne bahasına olursa olsun göze almış bir iktidar partisi görünümündedir. Böylece 1912'nin şiddetle eşleşmiş « Eli Sopalı » seçimlerine

benzer durumların önü açılmıştır. Seçimlerin ne kadar önemli olduğu, milletvekillerine gönderilen bir şifrede açıkça ifade edilmekte:

« Yeni belediye kanununa nazaran intihabı yapılacak belediye meclislerinin kâmilen firkamız mensubininin teşekkül etmesindeki ehemmiyet, gerek Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı firkamızın memleket nazarındaki kudret ve şerefi namına ve gerekse önümüzdeki sene zarfında⁸² yapılacak umumi intihaba tesiri itibariyle pek aşikârdır. Halkımızın firkamız prensiplerine olan muhabbet ve rabıtası ve teşkilatımızın bu bapta şimdiki kadar mesbuk faaliyet ve muvaffakiyeti malum ve bu belediye intihabında kazanacağımız müsellemler ise de zatı âlilerin daire-i intihabiyenizi teşrif ve icap edenleri tenvir buyurmaları bu itimadımıza bir kat daha rasanet bahsedeceğinden oradaki teşkilat arkadaşlarımızla teşrik-i mesai yapılmak ve teşkilatımıza yardımda etmek üzere intihap dairenizi teşrif buyurmalarını hürmetlerimin kabulü ricasına tardifen istirham eylerim efendim » (BCA CHP K, Katalog no: 490 01 435 1804 2 11).

CHF Milletvekili Saim Bey Manisa'da, devlet erkinin sonuna kadar kullanılacağını açıkça ilan etmiştir: « [...] *geçeceğiz, kıracağız, her ne pahasına olursa olsun seçimi kazanacağız* » (Balkaya, 2006: 64) Bu cümle, aslında 1930 belediye seçimlerinin hangi şartlar altında geçtiğini tek başına açıklamaya yetiyor.

Seçimlerle ilgili ilk tartışmalar seçmen listelerindeki eksikler üzerine başladı.⁸³ Örneğin, muhalefet partisi, İzmir'deki yetmiş bin seçmenden yarısının listelere kaydedilmediğini iddia etmekteydi. Yerel otoriteyse bu iddiayı reddetmekte, ama bazı eksikliklerin varlığını da kabul etmekteydi. Örneğin, yirmi bin civarında kadın seçmen listelerinde yoktu (*Anadolu*, 26 Eylül 1930). Çünkü bazı erkekler kadınların seçmen listelerine yazılmasına dahi karşı çıkmıştır (*Anadolu*, 26 Eylül 1930). Bu tutum ataerkil direniş, şehrin tutuculuğunu bize yeniden hatırlatıyor.

Bir hafta askıda kalan listelerin kaldırılmasından sonra, 1 Ekim'de iki haftalık seçim süreci başlamıştır. 15 seçim bölgesine ayrılan İzmir merkezde 33 ayrı sandıkta iki bağımsız aday ve iki parti yarışacaktı. Partilerin 68 kişilik listelerinde yer alan adayların mesleki dağılımlarına baktığımızda, CHF listesinde; çoğunluğu orta büyüklükte olmak üzere 23 tüccar, 14 doktor, bir eczacı, 7 avukat, 2 mimar, 2 mühendis, 1 eski belediye reisi, 2 banka sahibi, 1 gazete sahibi, 2 müdür, 2 dini kimlik, 3 kadın ve 1 ziraatçı yer almaktaydı. Buna karşılık SCF listelerinde; göçmenler, gayrimüslimler ve uluslararası ticaretle uğraşanlarında

⁸² Orijinal belgede altı çizili.

⁸³ SCF İzmir Ocağı seçmen listelerindeki eksiklikler ve belediyenin tutumuyla ilgili İçişleri Bakanlığı'na itirazda bulunmuş, itirazların araştırılmasıyla görevlendirilen valilik, sadece durumu belediyeye iletmekle yetinmiştir (Bkz. *Hizmet*, 29 Eylül 1930).

dâhil olduğu 35 kişilik bir tüccar grubu, 11 avukat, 7 doktor, 1 baytar, 3 mühendis, 1 eski vali, 1 gazete sahibi, 11 göçmen, 5 gayrimüslim,⁸⁴ 2 kadın ve 1 çiftçiden oluşmaktaydı.

İzmir gibi ticaretin hayati önemde olduğu bir şehirde, her iki partinin listelerinde ekonomik aktörlerin ön plana çıkması şaşırtıcı değildir. Bu durum aynı zamanda şehirdeki toplumsal hiyerarşiyi de yansıtmaktadır. Seçmenleri temsil kapasitesi bakımından değerlendirdiğimizde, Halk Fırkası'nın aday yelpazesi milliyetçi yaklaşım gereği göçmenleri ve gayrimüslimleri dışlamakta, buna karşılık muhalefetin toplumun birçok kesimini içine almayı başardığı görülmekte. SCF'nin gayrimüslim azınlıkları İstanbul ve İzmir'den aday göstermesiyse, iktidar tarafından bir « lekelenme » olarak nitelendirilmiştir. Örneğin, Bursa'da bir jandarma komutanı cami imamlarına şu emri vermiştir:

« Yeni fırka İzmir'de lekelenmiştir. Rum ve Ermenilerden ve hatta Yunanlılardan mebus çıkaracaktır. Buna üye olmamalarını ve belediye seçimlerinde rey vermemelerini bugün bütün minberlerden halka söyleyiniz » (Balkaya, 2006: 344).

Gerek iktidar yanlısı basın, gerekse devlet bütün kurumlarıyla muhalefete karşı yoğun bir karalama kampanyası yürütmüştür. Ancak kampanya içeriğinin şehirden şehre veya bölgeden bölgeye değişiklikler gösterdiğini de unutmamak gerekir. Örneğin, İzmir'de ki temel propaganda aracı Yunan işgali ve kurtuluşun hatırlatılması ve milliyetçi bir söylemle belirginleşmekte:

« Diyolar ki Halk Fırkası İzmir belediye seçimlerinde kazanmayacakmış. Muhalif gazeteler İzmirliilerin Serbest Fırka'ya rey vereceğini yazıyorlar. Öyle mi? Fakat bizim bildiğimiz mert, vefakâr ve namuskâr İzmirli hiçbir zaman nankör değildir. Kanaatimizde mühim ve ciddi sebepler var. Bilhassa maziye hatırlayarak ve İzmir'in geçmiş günler içinde geçirdiği büyük felaketi düşünerek kanaatimiz bir zan ve şüphe değil, kırılmaz bir iman haline gelmektedir. Mesela İzmir'in işgal olduğu günleri düşünüyoruz ve hatırlıyoruz ki, o zaman şimdiki Halk Fırkası'na dönüşen Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İstanbul'da Sultan Ahmet Meydanı'nda [...] İzmir için yüz elli bin vatanperverin iştirak ettiği tarihi bir miting yaptırmıştı. [...] Anadolu'nun dağlarını, İnönü yamaçlarını, Sakarya meydanlarını, İzmir uğruna şehit olan Türk vatanperverlerinin kanlarıyla sulayan kimdir bilir misiniz? Pekâlâ biliyorsunuz. Bütün Türkiye'nin heyecanını İzmir'e doğru ilahi bir alev gibi coşturan Halk Fırkası'dır. Ey İzmirli sen mi Halk Fırkası'na rey vermeyeceksin? Hayır, sana iftira ediyorlar. Yunanlılarla beraber çalışmış, Yunanlılarla omuz omuza hizmet kabul etmiş, Yunan gazetesi çıkarmış iki üç gazetecinin iddiası sana karşı yapılmış menfur bir iftiradır. İzmirli! Sen yalnız vicdanına danış. Oradan duyacağın ses sana hakikati ve gideceğin yolu söyleyecektir » (Anadolu, 25 Eylül 1930).

⁸⁴ SCF'nin azınlık adaylarına dair geniş bir değerlendirme için bkz. (Bali, 1997: 25-34).

Anadolu Gazetesi'nin seçim öncesindeki kendinden emin söyleminin gözden geçirilmesine artık birkaç gün kalmıştır. Önce gazete sütunlarında başlayan seçim düellosu, yavaş yavaş seçim meydanlarına inecektir. Halk Fırkası'nın 1930 seçimlerinin aleyhine sonuçlanmasından çekindiğini gösteren birçok belirti vardır. Zira aldığı tedbirler ve yaptığı uzun hazırlık toplantıları muhalefeti ciddiye aldığını, hatta tedirgin olduğunu göstermekte. Örneğin, bir hafta boyunca, her akşam saatler süren toplantılarla strateji belirlenmeye çalışmıştır. Söz konusu toplantılardan, teşkilatlarda bir isteksizlik ve bölünmenin olduğu basına yansımaktaydı. Her eve seçmen listelerinin dağıtılması ve yüz yüze propaganda yapılması kararı, sonuçları belirleyici bir karar olarak hayata geçirildi (*Hizmet*, 30 Eylül 1930). Ancak yöntemin başarısız olması nedeniyle seçimin ilerleyen günlerinde baskıcı tutum giderek belirginleşmiştir.⁸⁵ Seçim çalışmaları çoğu kadın, beş yüz gönüllü ve yerel idarenin alt birimleri tarafından yürütülmüştür. Örneğin, emniyet müdürü Ömer Bey, Halkapınar Halı Şirketi sahibini bizzat telefonla arayarak işçilerden sorumlu müdürü, oy istemek için bürosuna çağırabilmiştir (*Hizmet*, 30 Eylül 1930). Serbest Fırka ise, söz konusu stratejiye karşı tabanını hemen uyarmıştır:

« Bugün bazı bölgelerde Halk Fırkası adamları ev ev gezerek hem aday listelerini dağıtacaklar, hem de ağızdan propaganda yapacaklardır. Evinize gelecek olanlara dikkat ediniz, ya inhisar memuru, ya da CHF'den haksız olarak karnını doyuran bir adam olduğunu göreceksiniz » (*Hizmet*, 30 Eylül 1930).

Yöntemin ileriki günlerde yoğun bir şekilde uygulanması ve muhtemelen etkili olmasına karşılık, muhalefet yanlısı *Hizmet Gazetesi* uyarıları tekrarlayacaktır:

« Halk Fırkası harekete geçti. Muttasıl beyannameler dağıtıyor. Propagandacılar dolaştırıyor. Beyannameleri oku, oku ve gül ve cevaben; hani İzmir kordonundaki zahire çuvalları? Nerede limanı dolduran gemiler? Hani refah, nerede ucuzluk? Hani kazanç vergisi tadilatı, nerede bana verdiğin geçinme refahı? diye soruver. Boş sözleri kaç seneler dinledik. Serbest Fırka çıkmasaydı, şimdi sana gelerek muhterem vatandaş diyen adamlar, acaba bir kere dönüp yüzüne mi bakarlardı? » (*Hizmet*, 1 Ekim 1930)

SCF'nin İzmir ve İstanbul'da aday listelerine aldığı gayrimüslim azınlıklar, CHF tarafından adeta yeni bir işgal olarak tanımlanmıştır. Birçok şehirde, sokaklara *Türk Münevverleri* adı altında asılan afişlerde kullanılan dil, son derece ötekileştiriciydi:

⁸⁵ SCF İzmir Ocağı bu ani değişimi parti merkezine şöyle not etmekteydi: « Üç günden beri devam eden intihabat Serbest Cumhuriyet lehine tecelli etmekte ve Halk Fırkası namzetleri yüzde iki derecesinde rey almaktadır. İntihabatın birinci gününden itibaren karşılaştığımız müşkülât ile mümkün mertebe mücadele etmekteyse de, halkın temayülünün fırkamız lehine tecelli ettiği görülünce bu müşkülatta artmış ve bunların izalesi artık bizim kudret ve tahammülümüzün fevkine çıkmıştır. O derecedeki fırkamız lehine oy verecekleri hissedilen yüzlerce halka rey pusulaları verilmemektedir. Hükümet ve belediye kuvvetleri bu hususta tevhibi mesai etmiştir » (Balkaya, 2006: 507).

« Serbest Cumhuriyet Fırkası, Rumları, Ermenileri işbaşına getiriyor. Muhterem hemşeriler! Duydunuz mu? Serbest Fırka İstanbul'daki belediye intihabında altı Rum ve dört Ermeni namzet gösterdi. Daha on sene evvel yurdunda seni zehirlemek için her türlü melaneti yapan, namusuna, şerefine her zaman taarruz eden Rumları ve Ermenileri iş başına getirmek isteyen bir firkaya nasıl rey verirsin? İşte Serbest Fırka'nın İstanbul listesindeki Rum ve Ermenilerin isimleri şunlardır: Sabık mebus Orfanidis, sabık mebus Panciri, sabık Sisam Beyi Vegleri, Pandaziadis, Arpacıoğlu Nikolaki, fabrikatör Yani Volos. Sabık Hariciye memurlarından Herant ve Kazancıyan, Perç Keresteciyan, Haleplioglu Yuvan, Ey Türk milleti! Dikkat et, yine Rum ve Ermeni oyunlarına alet olma! » (Balkaya, 2006: 543)

SCF İzmir listesinde, çoğunluğu Yahudi olmak üzere altı gayrimüslim aday yer almaktaydı. Tüccar Josef İstrogo, avukat Hasan Pertev, tüccar İzak Goboy, manifaturacı Safter, Avukat Menahum Adato, doktor İzak Kuri. Her ne kadar İzmir yerel basınında Yahudiler sadece Siyonist olmakla (*Anadolu*, 4 Ekim 1930) suçlansalarda, daha özel toplantılarda hakarete uğrayıp, tehdit edildiler. Örneğin, Çanakkale Merkez Bölük Komutanı Yüzbaşı Remzi Bey, SCF'ye mensup Yahudi cemaati ileri gelenlerinden Sarraf Celebon Peso, Tüccar Yakoti Molinos ve Hayım Peso'yu jandarmalarla makamına getirterek, SCF'ye oy verdikleri takdirde kendileri için memlekette hayat hakkı olmayacağını, Bayramiç'ten onları nasıl göç ettirmişse, aynı şeyin tekrar olabileceğini, gerektiğinde kan dökmekten de çekinilmeyeceğini söyleyerek tehdit etmiştir (Balkaya, 2006: 101).

İktidarın azınlıklar üzerinden ürettiği radikal milliyetçi söylem, son aşamada şu noktaya varmıştır: SCF azınlıkların, CHF Türklerindir.⁸⁶ Gerçekten de muhalefet seçmeni birçok yerde kategorik olarak Türklüğün dışına itilmekteydi. Adana'da yaşananlar bunun en açık örneğidir:

« On binlerce halka sabahtan beri intihap mahallinde reylerini ver diyemiyorlar. Jandarma kordonu takviye edildi. Şehir dâhili devriyelerle sarıldı. İntihap mahallindeki karakola makineli tüfek takviye edildi. Bizler jandarma dipçiğiyle ve zabıta kuvvetleriyle geri atılıyor. Acaba düşman mı, yahut ayrı bir milletten miyiz? » (Balkaya, 2006: 210).

Baskılar karşısında, Serbest Fırka İzmir Ocağı'nın içine düştüğü çıkmaz parti merkezine çaresizlik içinde not edilmiştir:

« [...] Seçimlerin devamı esnasındaki yolsuzluklara ve kanunsuzluklara, alamet-i tasnif muamelesine fesat eklenmiştir. Mahallatta sandıkları mühürleyen intihap encümeni azalarının huzuru ve mühürlerinin muayenesiyle küşat yapılması icap ederken, bu azalar tasnifte müşahede sıfatıyla da bulundurulmuşlar

⁸⁶ Bir başka belgede İstanbul'dan bir CHF mutemedi bu ayrımı açıkça ortaya koymakta: « İstanbul'da bugün başlayan intihabat bütün hararetiyle devam etmektedir. Fırkamız listesinde ekalliyetlerden hiç kimse yoktur. Serbest Fırka listesinde, altı Rum, dört Ermeni, üç Yahudi olmak üzere on üç namzet vardır. Ekalliyetler Serbest Fırka listesine rey vermektedirler. Türk unsuru tamamen firkamıza rey vermektedir. Zaferden ümidimiz kavidir » (Balkaya, 2006: 464).

ve vazifeden men edilmişlerdir. Reyler defterdeki imzalarla karşılaştırılmamıştır. Sandıklar ayrı ayrı tasnif edilmeyerek bir harman halinde dökülmüştür. Yolsuzluklar her tarafta sistematik bir şekilde, tafsilden içtinap ediyoruz. İzmir’de intihap hakkını caiz olanların yarısından fazlası defterlere yazılmamış ve yüz bini müteceviz müntehiplerin adedi bu suretle kırk beş bine indirilmiştir. Birçok mahalleler kayıt harici bırakılmıştır. Muterizlere bir kayıt lüzumu bile verilmeyerek itirazlarını ispat edemeyecek vaziyete düşürülmüşlerdir. Bu şerait içinde burada intihabın selamet-i cereyanını temine imkan yoktur. Seçimlere iştirak için hüviyet cüzdanları kabul ediyorlar. Eski nüfus tezkereleri istiyorlar. Muhacirler reyden mahrum edilmektedir. İntihap sandıkları on sekiz saat evvel belediye dairesinde yalnız belediye mührüyle mühürlenmiştir. Vilayet itirazı nazarı dikkate almamıştır. Tesadüf ettiğimiz müşkülâtın izalesi artık bizim kudret ve tahammülümüzün fevkine çıkmıştır. Hükümet ve belediye kuvvetleri bu hususta tevhid-i mesai eylemişlerdir. Dâhiliye vekilinin Meclis-i Milli’de intihabata müdahale edilmediği hakkındaki beyanatı hayret ve teessürlerimizi mucip olmaktadır. Binaen aleyh vasi ve takatimizin çok fevkine çıkan ve mütemeddin hiçbir memlekette görülmeyen şu mâniâlar karşısında fırkamızın çalışmasını beyhude addediyoruz. İntihabat da usulsüzlük azami derecesini bulmuştur. Hükümet kuvvetleri, belediye, mebuslar müştereken cephe almıştır ve kanunu ihlal etmektedir. Geçen her günde tazyik de artmaktadır. Memlekette hassasiyet fazladır » (Balkaya, 2006: 200).

Karaburun’da ise iki hafta sürmesi kanunen ön görülen seçimlerin ikinci gününde sona erdirilmesi, tamamen yerel yönetimin hukuka aykırı bir kararıydı:

« Burada intihabat dün başladı. Bugün bitirmek istiyorlar. Kaim-i makam Hilmi Bey jandarmalarla müdahale ediyor. Hak intihabı haiz olanların dörtte üçü veremiyor » (Balkaya, 2006: 210).

Bornova örneğindeyse cebrin bir başka yüzü ortaya çıkmakta:

« [...] bir rakı kaçakçısı tarafından yaralanan bir polisten dolayı, hiç alakası olmadığı halde fırkamız şubesi gece yirmi üç buçukta iki jandarma ve bir polis tarafından tarassut altına alındı. Gece yarısı kâtibimiz bir polis komiseri ve nahiye müdürü tarafından şubemiz açılarak bütün evrak ve vesaik alınmıştır » (Balkaya, 2006: 202).

Kemalpaşa’daysa muhalefetin kazanma ihtimali belirince, yerel idare duruma el koymuştur:

« [...Belediye intihabı üç günden beri salim bir şekilde ve fırkamız lehine devam ederken bugün Halk Fırkası mutemedi, İzmir Jandarma Alay Kumandanı Mustafa Beyi ve Mebus Vasıf ve Haydar Rüştü beyleri celp eylemiş olmakla bilâsebep, sakin geceleyin tehdit ve tevkif ve belediye intihabatını tehdit eyledi. Merfukumuzun inkârı da Gazi Hazretleri’nin fırkamızın teşekkülünden nadim buldukları ve belediye intihabı kaybedildiği takdirde istifa edecekleri, fırkamızın Ermeni ve Rumlardan teşekkül ettiğini ve vatanımızı İtalyanlara teslim edeceğimiz şeklindeki beyanatları ile de halkın hissiyatını rencide etmişler ve müessif hadiseler meydana gelmiştir » (Balkaya, 2006: 202).

Muhalefete gidebilecek oyları engellemek için ilginç koşullar ileri sürülmüştür. Örneğin, okuryazar olmayanların, adayların adlarını yazmaya, ya da aday listelerini ezbere

bilmeye zorlanmaları gibi (*Hizmet*, 30 Eylül 1930). Açık oy ve kapalı sayım usulü, seçmen özgürlüğünü sınırlandırmıştır.

Seçim süreci ve öncesinde iktidarın muhalefete karşı kullandığı en etkili söylemlerden birisi şüphesiz irtica odağı olma suçlamasıdır. Seçmeni mürtecilikten tutuklanma tehdidiyle yüzleştirken, Okyar, iktidarın birkaç şehirde kışkırtıcı eylemlere giriştiğini iddia etmekteydi. 1930 yerel seçimlerinde yaşanan baskının en büyük mağdurları şüphesiz kadınlar, göçmenler ve azınlıklardır. Bazı yerlerde seçmen listelerinde tek bir kadın adı bile yoktu. Bunun ardında şüphesiz kadınların muhalefete oy verecekleri öngörüsü ve erkek engeli vardı. Azınlıkların baskı altına alınma yöntemleriye daha ilginçtir. Örneğin, yolsuzluk iddiaları sonucu seçimden çekilmek zorunda kalınan Edirne Uzunköprü’de, vergi borçlusu Yahudi tüccarların kanunsuzca darp ve hapsedilmesi gibi:

« Mal müdürü İhsan Bey memur olmasına rağmen muhacirleri İstanbul Otelı kiraathanesinde toplayarak, Serbest Fırka’ya rey vermek vatana ihanet etmek, hükümete isyan etmektir, şeklinde çok sayanı hayret konferanslar vermiştir. [...] Bugün borçlu olması nedeniyle hapse girenler meyanında bir tek Halk Fırkası’ndan kimse yoktur. Mahpusların hepsi Serbest Cumhuriyet Fırkası’na mensup kimselerdir. Bağırsakçı İbrahim, Terzi Yuda, Nesim Haras ve daha birçok kimselere, Halk Fırkası reisi Ahmet ve azadan Kazım Efendiler tarafından şu şekilde tehdit edilmişlerdir: ‘Reyinizi halk Fırkasına veriniz. Yoksa borcunuzdan dolayı hapsedileceksiniz.’ Bunlardan Halk Fırkası’na reylerini vermeyenler hapsedilmişler. Halk Fırkası’na reyini veren Bağırsakçı İbrahim hapisten çıkarılmıştır. Nihayet iş dayağa dökülmüş, İsak Behar Efendi karakola celp edilerek kaymakam ve komiser beyler tarafından dövülmüştür » (Balkaya, 2006: 316).

Seçimlerin sonunda İzmir’de ki 33 sandıktan toplam 24 932 oy çıkmış, bunlardan 14 624’ü Halk Fırkası, 9 960’ı Serbest Fırka, 20’si bağımsız aday için kullanılmıştır. İmzasız veya adresiz olduğu için geçersiz sayılan oy sayısı 1 090 olarak not edilmiştir. Sonuçlara göre İzmir’de oy kullanma oranı % 34 civarında kalırken, CHF oyların % 58,6’sını, SCF % 39,9’unu almıştır.

Gerek SCF belgeleri, gerekse muhalif yerel basının iddiaları iktidar partisinin şehirde yüzde onlar civarında bir oy potansiyeline sahip olduğu iddiasındadır. CHF’nin bütün çabalarına, rağmen İzmir’de aldığı oy, bu iddianın doğruluğunu kanıtlamakta. Buna karşılık muhalefetin aldığı oy genel seçmen sayısına oranla % 12’de kalmasıysa gerçek potansiyelini yansıttığı söylenemez. Zira seçime katılım oranlarının düşüklüğü, açık oy, gizli sayım sistemi, oy pusulalarında isim ve adres zorunluluğunun getirilmesi, muhalefete desteği zayıflatan başlıca nedenlerdi.

Ancak İzmir gündemine, şaibeli seçim sonuçlarından daha çok sel gibi yağmurlar damgasını vurmuştur. Hemen hemen bütün Ege’de felaket korkunç: Onlarca ölü, yıkılan evler, zarar gören tarımsal alanlar. Seçim sürecinde İzmir’de adım atmadık yer bırakmayan Vali Kazım Paşa’nın felaket karşısındaki yetersizliği, hemen bir toplumsal tepki doğurmuştur. Doğal felaketler birçok toplumda her zaman ilahi bir uyarı olarak algılanmışlardır. Her ne kadar İzmir 1930 Türkiye’sinin görece modern bir yüzü olsa da, felaketin ilahi bir uyarı olarak algılandığı muhakkak. Şüphesiz bu algının seçimlerdeki adaletsizliklerle ilgili bir yönü de olmalı. Zaten kısa süre sonra Menemen’de Mehdi Mehmet bunu açıkça ilan edecektir.

Bütün baskılara rağmen SCF, 502 belediye başkanlığı için 37 ilde girdiği seçim yarışında, ikisi büyük kent olmak üzere 40 belediyede kazanmayı başarabildi. Elimizde inceleme konusu seçimlerin resmi sonuçlarına dair hiçbir resmi sonuç tutanağı yok. Bu nedenle buradaki analizlerde daha çok gazete arşivlerine başvuruldu. Eğer gerçeği ifade edersek, seçim sonuçlarından daha çok, ortaya dökülen gerçekler şaşırtıcıdır. Aslında seçime ilişkin en gerçekçi tespiti Mustafa Kemal yapmıştır. Hasan Rıza Soyak’ın « *‘Hangi fırka kazanıyor?’* sorusuna cevaben, *‘Tabii bizim fırka pašam’* demesi üzerine şu cevabı vermiştir: *‘Hayır Efendim, hiçte öyle değil! Hangi fırkanın kazandığını ben sana söyleyeyim, kazanan idare fırkasıdır, çocuk! Yani jandarma, polis nahiye müdürü, kaymakam ve valiler. Bunu bilesin!’* » (Balkaya, 2005: 324).

Sona Doğru

Hiç şüphesiz Serbest Fırka’nın kapatılmasında Okyar’ın İzmir seyahati boyunca yaşananların büyük etkisi vardır. Bu gezi bütün taşları yerinden oynatmış ve muhalefetin elitlerin elinden çıkıp, Mustafa Kemal’in deyimiyile « ayak takımının » (Balkaya, 2006: 133-134) eline geçmesinin sembolik zamanı olarak tarihe geçmiştir. Gezinin ortaya çıkardığı gerçekler, büyük bir iç sorgulamanın başlamasına neden olsa da, atılan adımlar muhalefetin tam olarak okunamadığını göstermekte. Halk Fırkası’nın yerel örgütlerinin yenilenmesi ve tartışmalı mutemetlerin görevden alınması muhalefeti dizginleyememiştir. Mutemetlerin « saltanat » olarak nitelenen yaşam tarzları, yoksul katmanlardaki eşitsizlik algısını güçlendiren başlıca nedenlerden biridir. Seçimlerden sonra, eski düzenin değişmeyeceği inancı iyice güçlenmiştir:

« Şimdi birçok vatandaş mağazalarını iş görmediklerinden kapatmaya mecbur olurken, birçok vatan yavrusu İzmir gümrüğüne son piyasa gereğince okkası on kuruşa kadar gelen şekeri, elli kuruştan

yiymeyerek kansızlığa maruz bırakılırken, onlar yine şampanyalarını çekecekler, yine konaklarını, apartmanlarını Avrupa'nın en nadide eşyasıyla süsleyecekler. »⁸⁷

Cumhurbaşkanı muhalefetin ortaya çıkardığı diğer iki önemli gerçeği Başbakan'a açıkça şöyle ifade etmiştir:

« İyi oldu. Memnun ol. Durumu anlamış olduk. Görülüyor ki halkı memnun edememişiz. Ona göre hareket etmek ve halkı kazanmak lazımdır. Anlaşıyor ki parti teşkilatı dediğimiz şey de çarık çürük bir yapıdan ibarettir » (Balkaya, 2006: 133).

17 Kasım 1930'da Serbest Fırka fesih edildi. Bu ani, fakat beklenen gelişmenin, başta İzmir olmak üzere, Ege'de ki hayal kırıklığı tarifsizdir:

« Meşum haber, dün şehrimiz afakında bir bomba gibi patladı; hiç beklenmeyen bu hadise karşısında efkârâ, evvela bir durgunluk geldi; kimse, gözlerine ve kulaklarına inanamıyordu. Daha düne kadar, fırkasının Cumhuriyet gibi ebedi ve lâyemut olduğunu temin eden sabık lider, kendi eserini, kendi eliyle mi katla karar vermişti? Herkes, derin bir hayret ve teessür içinde; bu suali kendi kendine soruyor ve gelen haberlerin doğruluğuna muttali olunca, vicdanında hissettiği elemi ifadeden aciz kalıyordu » (*Serbest Cumhuriyet Gazetesi*, 19 Kasım 1930).

Bu ani son parti tabanında Okyar'ın⁸⁸ « ihaneti » olarak algılanmıştır. Buna rağmen muhalif akımlar, toplumsal düzeyde aylar boyunca devam edecektir. Eklektik parti tabanı belki birbirinden kopmuştur ama koalisyonun farklı katmanları kendi gündemine göre aktiftir. 23 Aralık 1930'da meydana gelen Menemen Olayı da, bu koalisyonun marjinal katmanlarının bir aktivitesi olarak görülebilir.

İktidarın Serbest Fırka deneyiminden çıkardığı ders, bilindiği gibi SCF'nin yarattığı dinamiklerin sosyal okunuşunu reddetmesi, 'kötü çobanların' sözüne kapılan halka Kemalizm'i ve ihtilali 'daha iyi' anlatmayı kararlaştırması oldu. Halkın 'mürtecilere' inanmasını engellemek gerekiyordu. Bu nedenle, diğer 'ihtilalci rejimlerde' halkın 'ihtilale' nasıl katıldığını öğrenmek ve onların tecrübesinden ders almak zorunluydu. 1930 krizi, rejimin açıkça doktriner bir sisteme geçtiği, kendisini İtalya ve Sovyetler Birliği ile birlikte

⁸⁷ Bkz. Mehmet Sırrı'nın *Halkın Sesi Gazetesi*'ndeki « Millet Unutmadı ve Unutmayacaktır » adlı baş makalesinden, 20 Ekim 1930, (BCA BMGM K, Katalog no: 030 10 78 519 4).

⁸⁸ 1880'de Pirlepe'de doğan Okyar, 1904'te Harp Akademisi'ni bitirdi. Selanik'teki III. Ordu'da görev yaparken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Paris askeri ataşeliğine atandı (1908). Trablusgarp ve Balkan savaşlarına katıldı. 1911'deki Meclis-i Mebusan ara seçimlerinde Manastır milletvekilliğine seçildi. 1913'te Sofya büyükelçiliğine atandı. 1917'de İstanbul milletvekili olarak yeniden Meclis-i Meb'usan'a girdi ve dahiliye nazırı oldu (1918). 1919'da İttihat ve Terakki yöneticileriyle birlikte Malta'ya sürüldü. 1921'de Ankara'ya giderek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katıldı. İçişleri bakanlığı ve iki kez başbakanlık (1923, 1924-1925) yaptı. 1925-1930 arasında Paris büyükelçiliği yaptı ve 1930'a kadar bu görevde kaldı. 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. 1934'te Londra büyükelçiliğine atanan Okyar, daha sonra yeniden milletvekili seçildi (1939-1942). Mayıs 1939'dan Mart 1941'e kadar Refik Saydam hükümetinde adalet bakanlığı yaptı. 7 Mayıs 1943'te İstanbul'da vefat etti.

demokratik olmayan bir dünyanın üçüncü kutbu olarak tahayyül ettiği yeni bir sürecin başlangıcını oluşturmaktaydı (Bozarslan, 2005: 113).

Sonuç

Görülüyor ki Okyar, ümitlerin tamamen tükendiği bir anda ortaya çıkmıştır. O, bu nedenle İzmir'deki gibi bazen bir ihtilalci lidere, bazen de bir mehdiye dönüşebiliyordu. Şahsına yüklenen anlamlar ve beklentiler, ister uhrevi, ister dünyevi olsun, toplumdaki güçlü dönüşüm ve özgürleşme isteğini işaret eder. Serbest Fırka böylece, bir komünistin ihtilalci tutkuları, dindarın uhrevi, tüccarın ekonomik beklentileri, köylünün refah arayışı, rejim muhalifi, liberal, ulema, tarikat mensupları, taşra aydınları, toprak zenginleri, feministinden köylüsüne kadın, gençlik, farklı tüm etnik gruplar ve mezheplerin, hülasa karmakarışık toplumsal kategorilerin ortak çatısı olarak kitlesel bir partiye dönüşmüştür. Serbest Fırka bir cinsiyetler, ırklar, mezhepler, nesiller, dinler, siyasi görüşler ve farklı ajandaları olan muhalif grupların bir koalisyonuydu. Bu, onun hem en büyük avantajı, ama daha da önemlisi aşıl topuğudur.

SCF'nin üç aylık kısa serüveni, toplumun dönüşümünü gösteren izler bıraktı ve günümüz Türkiye'sinin siyasal bölünme ve çatışma alanlarının ilk fay haritasını çizdi. Üç aylık bir parantez içinde kalan bu göreceli özgürlük dönemi, aslında tek partinin devletle bütünleşmesiyle sonuçlandı. İktidarın toplumdan ne derece dışlandığı anlaşılınca, Halkevleri aracılığıyla taşrada Kemalizm'in topluma anlatılmasına karar verildi. Partinin kapanmasından sonra Cumhurbaşkanı'nın ülkeyi dolaşması, toplumun yoksulluğunun belgelenmesiyle sonuçlandı ve gezi ileride başbakan olacak Adnan Menderes'inde aralarında bulunduğu muhalefet kadrolarının bir kısmının Halk Fırkası'na devşirilmesine fırsat verdi.

Menemen Olayı ise, iktidar için adeta altın tepside sunulmuş bir fırsat oldu. Bu sayede muhalefeti dizginleyecek fırsatları elde etti. Zira olayın ardından meydanlara kurulan idam sehpaları, muhalefet tabanının güçlü dinamiklerini parçalamıştır. Kendini, Kubilay'ın şahsında sembolize eden Cumhuriyet, merkez/çevre gerilimini yeniden din üzerinden oluşturmayı başaracaktır. Serbest Fırka'nın sonu, aynı zamanda liberalizmin meşruiyetinin de sonudur. Zira liberalizm, ancak II. Dünya Savaşı sonrasında yeniden gündeme gelebilecektir.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı:

- (BCA) Basbakanlık Muameleat Genel Müdürlüğü Kataloğu [1924-1951], (BMGMK).

- (BCA) Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu (1923-1950), (CHPK).

Ağaoğlu, A., (1994). *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul, İletişim Yayınları.

- Akşam, Anadolu, Büyük Torbalı, Hizmet, Köroğlu, Son Posta, Serbest Cumhuriyet, Slovo gazeteleri ve Gediz Dergisi.
- Bali, R. N., (1997). « 1930 Yılı Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları », *Tarih ve Toplum Dergisi*, 67, s. 25-34.
- Balkaya, İ. S., (2005). *Ali Fethi Okyar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Balkaya, İ. S., (2006). « Isparta'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulma Çalışmaları », *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 30.
- Balkaya, İ. S., (2006). *Serbest Cumhuriyet Fırkası Arşiv Belgelerine Göre 1930 Belediye Seçimleri*, Erzurum, Güneş Vakfı Yayınları.
- Bozarıslan, H., (2005). « Ali Fethi Okyar », in *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Emrence, C., (2006). *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Göksu, E., (2003). *1929 Ekonomik Buhran Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Gürsoy, N., (2015). *Emine, Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları*, İstanbul, Doğan Kitap.
- İnsel, A., (2005). « Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi », *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm*, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 41-74.
- Kılıç Denman, F., (2009). *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*, İstanbul, Libra Kitap Yayınları.
- Koçak, C., (2006). *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş., (2009). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Metinsoy, E. M., (2014). *Mütareke Dönemi İstanbul'unda Moda ve Kadın, 1918-1923*, İstanbul, Libra Kitap Yayınları.
- Sabri, Y., (2003). *Ege'de Eşkılar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tabak, S., (1990). *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve İzmir Vilayeti*, İzmir, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.
- Temizer, A., (2014). *Şefik Avni Özüdoğru'nun Serbest Fırka Hatıratı*, İstanbul, Libra Kitap Yayınları.
- Toprak, Z., (2014). *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Weiker W. F., (1973). *Political Tutelage and Democracy in Turkey, The Free Party and Its Aftermath*, Lieden, E. J. Brill Yayınları.
- Yılmaz, F., (2009). « Bilinmeyen Bir Cemaatin Portresi: Müslümanlar », *Smyrnelis, Marie-Carmen (der.), İzmir, Unutulmuş Bir Kent mi? 1830-1930, Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, İstanbul, İletişim Yayınları.